НАУЧНЫЙ АРХИВ
ИНСТИТУТА ЯЗЫКА
ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОРИИ
КАЗАНСКОГО ФИЛИАЛА АН СССР
Фонда 130
Описи 7
Дела

130/7

آلڭ

ایکی آطنه‌ده بر چغا طورغان ادبی، فنی، واجتماعی رسملی ژورنال.

۲۱-۲۲نچی صان. اوچنچی یل.

قوُلـلقده.

شعر.

اشله‌می باش، کورمی کوز، شاشقان کشیده‌ی، یوق عقل،
مین حاضر شوندی کشی؛ جسمآده قول فکرآده قول.
«نی سویلیسك سین» دیلر هر بر دنینك ادناسی،
قارشیلاشساڭ شول دنیلردن قهرله‌ب صوزلا قول...
بو عالم صوڭغی عصرنڭ قوللغندن بر مثال،
مونده تیك، تیك چن کشی مسکین قانن اچکان اوصال.
قان اچو برله عالی وجداننی کرله‌ب طاشلاب،
تورلی وخشت، جان صانوب اوستکه منو مونده خیال..
مونده بوق هیچ بنده‌نڭ اوزینه مناسب شخصیت،
تیك کشیلرنی یاصاو قول هر اوستون کشیده نیت.
مونده طورمش، قومدن آرقانلر ایشودن کوب آور،
قشقی قاردن آق وصاف بولسه سینڭ اچده یوره‌ك...
قای وقت صوڭ بو قبرنڭ طار، قارانغی چیتلـگن ـ
بر کیلورمی مه‌نگیگه طاشلاب قاچارلق یافتی کون.
بیرچی ته‌گرم مین‌ده شول بارلق تله‌ك، یغلاب تله‌ب،
بیر سحرلی اوطدای یانوب کوکگه اوچیم، بولیم توتون...
اچده کون، تون هاویه، بار ئه‌یله‌نه‌م جانسز محیط،
مه‌نگی یوق بر چاتقی نور سرلو طولی کوکلم اوچون...

ع. صنعتی.

طامده.

عشق.

حكايه.

طاهر عاشق ايدى. بلكه سز آخردن «اول عاشق بولماغاندر، بولسه‌ده چنلاب عاشق بولماغاندر» ديه‌ورسز. ئه مين سزگه آنط اچوب ئه‌يته آلام، اول عاشق ايدى. چن چنلاب، بتون قاعده‌لرگه طورى كيتروب عاشق ايدى. عاشق كشينك نيچك بولغانن بله‌يسز منى؟ — آزغنه شاعر هم آزغنه آحماق بولا؛ دنياده يوق ئه‌يبرلرنى بار ايتوب، بار بولغانلرن آرتدروب كوروچه‌ن بولا. طاغى مى؟ — طاغى، آيلى كيچلرده معشوقه‌سى بله‌ن ايكه‌وگنه كشى يوق يه‌رلرده يوررگه ياراتا، تگى كورمه‌گانده گنه آنك كوزلرينه جش - جش قاراوچان بولا. اوزى بيك آز سوزلى بولا. سويله‌سه‌ده تلى طوتلوغه. كيره‌كمه‌گان يوق سوزلر سويلى. شوكار كوره معشوقه‌سى آلدنده كوبره‌ك الهى ماتورلقغه صوقلانوب تيك اوطرا. «الهى ماتورلق» اوچون تيك اوطرو كوكلسز بولغانغه آلارنك برگه بولغان مينوتلرى بيك اوزاقغه صوزلا آلميلر البته.

آكار قاراوى «الهى ماتورلق» كوز آلدنده بولغان چانده بزنك عاشق اوچون بتون دنيا آياق آستنده. چونكه اول خيال بله‌ن طوقلانوب طورا. اول پادشاه. اول دنيانك ايك بختلى كشيسى. شيبليتينك باوى اوزولگان بولووندده، ترسه‌گينك يرطقلغنده‌ده، بيتينك سيبكلگنده‌ده اشى يوق آنك. چونكه ديگز طوبقدن. بله‌زمى طاغن نيشلى؟ ماندالين اوينى، جرلى... والله‌العظيم، جرلى. اوزى قارنقيراق، اوزى كه‌جه طاوشينه آزراق اوخشاغان طاوشى بله‌ن صوزوب صوزوب جرلى. نيشله‌ته‌سك صوك ايندى آنى؟ موكلانا شول!

عاشق اوچون ايك ياخشى وقت — تون. كون ياقتيسنده فكر يوقبار نرسه‌گه طارالوچان بولا. ئه، طنچ تونلرده، خلق ياتوب بتكاچ عشق طوريسنده ايركنله‌ب اويلارغه ممكن. مونه شول وقتده ايندى آكار ياردمگه ايكى ذات كيلوب جيتشه. بو ايكى ذاتنك برسى «آى»، برسى «صاندوغاچ». بلدكزمى ايندى كملر ايكانن؟ بو ايكى ئه‌يبر بيت هر بر

عاشق اوچون «لابدمنه» بولغان نرسەلر. چنلابدە اوزگز اويلاب قاراگز: دنيادە آى بلەن صاندوغاچ بولماسە بيچارە عاشقلر نى اشلەرلر ايدى ايكان؟ چيتن بولور ايدى بيت!

مونە شولاى اول تون اورتاسندە تەرەزەسن آچوب تەرەزە توبينە اوطرادە آيغە قاراب، صاندوغاچ صايراغانن طڭلى. شول وقتدە اول بتون دنيانى اونوتوب معشوقەسى طور يسندە اويلى. ايرتەگە آنى كورگاچ اوزينڭ ئلە قايچاندن بيرلى آڭلاتا آلمى يورگان عشقن سويلەب بيرور اوچون ئلە نيندى ماتور، شاعرانە جملەلر ازلى. اول حاضر باطردە بولا، فيودە بولا. مونە اول معشوقەسى آلدينە تزلەنەدە آنڭ قولن طوتوب، باشن تزلرينە قويوب يومشافغنە طاوش بلەن: «جانم، مين سينى بتون جانم تەنم بلەن سويەم. سين ميڭا كوكدەگى فرشتە توسلى كورنەسڭ» دى. طاغى ئلە نيلر ئەيتەمەكچى بولا. لكن ايكنچى كوننى معشوقەسن كورگاچ، تونگى پلانلر هەمەسى جيمرلەلر؛ حاضرلەنگان سوزلر اونوتولالر. آنڭ طاغى تلى طوتلوغا، اوچ توبلرى تيرلى باشلى. شولاى ايندى اول عشق حالى! اوزى آە واە ايتە، اچدن صولى؛ چونكە آنڭ يورەگى يانا. بو بر قورى سوزگنە توگل: يانا شول! نيچك ايتوب آڭلاتورغە كيرەك ايندى ... مونە ايندى شوندە كوكرەك اچندە، نەق اوط بلەن يانغان توسلى گوڅ گوڅ كيلوب يانا. نيشلەتەك كيرەك؟ يانغاچ يانا شول ايندى.

بلكە سز ميڭا قارشى كيلورسز. «هەمەمە عشق آلاى بولا منى؟» ديەرسز. يوق، هيچ آلاى ديب ئەيتمەيم، دعوادە ايتمەيم. «صوڭ آلاى بولغاچ سينڭ طاهرڭ بارى تيك بر جبگان آوز، بوزاو ايكان» ديمەكچى بولاسزمى؟ بولسە بولور شول. باشكە توشسە، عاشق بولسەڭ بوزاودە بولورسڭ.

ئەلى بيت مينم طاهر طوريسندە سويلەگانمدە يوق. مين بارى طاهرنڭ نيچك ايتوب بتون قاعدەلرن جيرينە جيتكروب عاشق بولغانن بلدرو اوچون، عموما گنە سويلەگان ايدم. خير، بار بر ايندى، طاهردە شونڭ توسلوك ايتوب عاشق بولغان ايدى. بلكە سز ئەيتورسز: «بو اوزينڭ طاهرينڭ عشقندن كولە، مسخرە ايتە ايكان» ديەرسز. يوق، الله صاقلاسون! طاهرگەدە، آنڭ عشقينەدە مينم احترامم كامل. كشيسى، عشقى شوندى بولغاچ نيشلەتەسڭ ايندى آنى؟ دنيادە «تورلى حاللر بولغالى».

حاضر، اوقوچى، مين سزنڭ باشگزدە يورگان بر فكرگزنى طوتام: «طاهرى طاهر.. «زهرە»سى كم صوڭ آنڭ؟ نيك تيزرەك ئەيتميسڭ؟ نيك سوز بوطقاسى پشروب مينم باشمنى ئەيلەندرەسڭ؟» ديسزتوگلمى؟ آشقماگز؛ هەمەسى اوز چيراتندە بولور.

«زهرە»سى كم، ديسزمى؟ «زهرە»سى بر قز. كم بولسون طاغى؟ آيو توگل! لكن زهرە آتلى دە توگل. اسمى، بلەسگز كيلسە، كاملە. سزنڭ كوز آلدگزغە حاضر بيك ماتور، بيك زيفا بر طوتاش كيلوب باصقاندر. سز اويلاماگز طاغى، كاملە بتونلەى مونڭ خلافنچە ايكان، ديب آلاى اويلاسەگز طاغى آشقغان بولاسز. كاملە بيك ماتور ديب ئەيتورلك توگل، اورتا ماتور. عاشق اوچون شول اوزى جيتكان ايندى. قالغانن اول اوزينڭ خيالى بلەن توگەللى. كيلشمەگان يېرلرن كيلشدرە، كيلشلى يېرلرندن الهى معنالر چغارا.

توسكە آرتق ماتور بولماسە نى بولا طاغن؟ قاراگز سز آنڭ ماڭغايينە توشوب بودرەلەنوب طورا طورغان چەچ بورتكلرن! بو واق واقغنە بودرە چەچ بورتكلرى شول قدر سويكملى ايدى كە، آلارغە قاراغاندە طويغولرينڭ طوليلغندن طاهرنڭ طاتلى — طاتلى يەشلر بلەن جليسى كيلە ايدى. اول چەچ بورتكلرن كوز يەشلرى بلەن چلاتا چلاتا

اوبەسی کیلە ایدی. قاراکز سز آنك کوکرەکلرینە، زیفا بیلینە، شول باقا قاشغی حەتلی گنە توفلیلرگە صیوب طورا طورغان کچکنە آیاقلرینە؛ نچکە اویوق آرقلی اول آیاقلر نیندی ماتور بولوب کورنوب طورالر. طاغی مینم طاهر طور یسندە ئالە نیندی ناچار اویلارغە کیتمەگز: اول کاملەنك بوبینە صنینە، آیاقلرینە باری ماتوراق یاغندن‌غنە قاری، ایك گناهسز رەوشدەگنە آلارغە صوقلانا ایدی. چونکە هر بر یەش عاشقلرنقی شیکللی آنك عشقیدە صاف، پاك ایدی.

تاٴسفکە قارشی طاهرنك طولی بختی اوزاققە بارمادی. کونلردن بر کوننی آنك عشقینە قارا طاب توشدی. اول عادتنچە آە واە ایتوب اچندن‌یانوب، معشوقەسن آرتق بر مرتبە کورور اوچون آنك تەرەزەسی توبندن اوزوب بارا ایدی. تەرەزە آچق ایدی. بولمە اچینەکوزن توشورسە، کاملەنی کوردی. اول قزدرغان قصقچ بلەن بیك طرشوب ماٴکغایندەغی چەچ بورتکلرن بۆدرەلەب اوطرا ایدی. ئەیتورسکلە طاهرنك یانغان یورەگینە صوسیبدیلر! مونڭ صوك ایندی کاملەنك ماٴکغایینە توشکان بۆدرەلرنی کورگان صاین آنك یورەگینە الوکیکگی جلیسینی کیترەطورغان راحت اورنینە چەچ قصقچی کروب باصا ایدی.

شولای ایتوب عشق کیەودی.

کونلر اوتدی. تقدیردە یازلغان بر کوننی طاهر بلەن زهرە، ئەی یالغش ئەیتدم، کاملە اورمانغە کیتدیلر. ئەیتورگە اونوتقان ایکانمن، واقعەداچەدە اینی (آندی واقعەلر بیت کو بسنچە داچەدە بولالر). شولای، اورمانغە لاندش جییارغە کیتدیلر.

شونیدە اونوتماسقە کیرەك: چەچەکلرنك عشق اوچون اهمیتی صاندوغاچ بلەن آی نقندن بردەکیم توگل. معشوقەسی طرفندن عاشق‌نك کوکرەگینە قادالغان چەچەك آنك یورەگن شادلغندن اورنندن چغاراق ایتوب سیکرتورگە قادر. شولوق چەچەك عاشقنك‌اوزی طرفندن بیرلگاندە آنك ئەیتە آلمی یوری طورغان طویغولرینە ترجمانلق روان بیك مەمکل یبرینە یتکرە آلا.

یاری، یتەر! فلسفەنی قویوب طوروب حکایەمزگە کیلیك.

شولای اورماندە چەچەك جییوب یوری طورغاچ، بر چەچەکنی اورلوب اوزیم دیگاندە کاملە کینەت آچی طاوش بلەن:

— آباو، جلان چاقدی! جلان چاقدی! — دیب قچقروب یبەردیدە یرگە اوطروب آیاغندن اویوغن صالورغە طوتوندی. اوزی جلامسری، اوزی بر طوقتاوسز «خراب بولدم، خراب بولدم!» دی ایدی.

جلان‌دەچاقماغان ایدی، چاغوون، باری‌تیك‌چبنەمی، چیکرتکەمی گنە تشلەگان ایدی. لکن طاهر کاملەنك یانینە تزلەنگان کیلش آبدرادیدە قالدی. چاغوچینك جلان بولماوینە شادلانورغەدە اوینە کیلمەدی. آنك ایندی اوز یورەگینە جلان کروب اورنلاشقان ایدی. نی اوچون؟ نی اوچون بولسون: کاملەنك بالطری قابقارا جۆن بلەن قابلانغان ایدی.

طاهر بیردە اوطورغان کاملەنك قورقغان، قزغانچ قیافتینە، آندن صوك آنك ایرلر آیاغی توسلی جونلاچ آیاغینە قارادیدە، شول مینوتدوق کاملەگە بولغان عشقی آنك یورەگندن پار بولوب اوچدی.

مونڭ صوك کاملەنی کورگان صاین طاهرنك کوز آلدینە ایك الوك آنك تۆکلی آیاغی کیلەایدی.

شولای ایتوب عشق بتونلەی بتدی.

ع. رحیم.

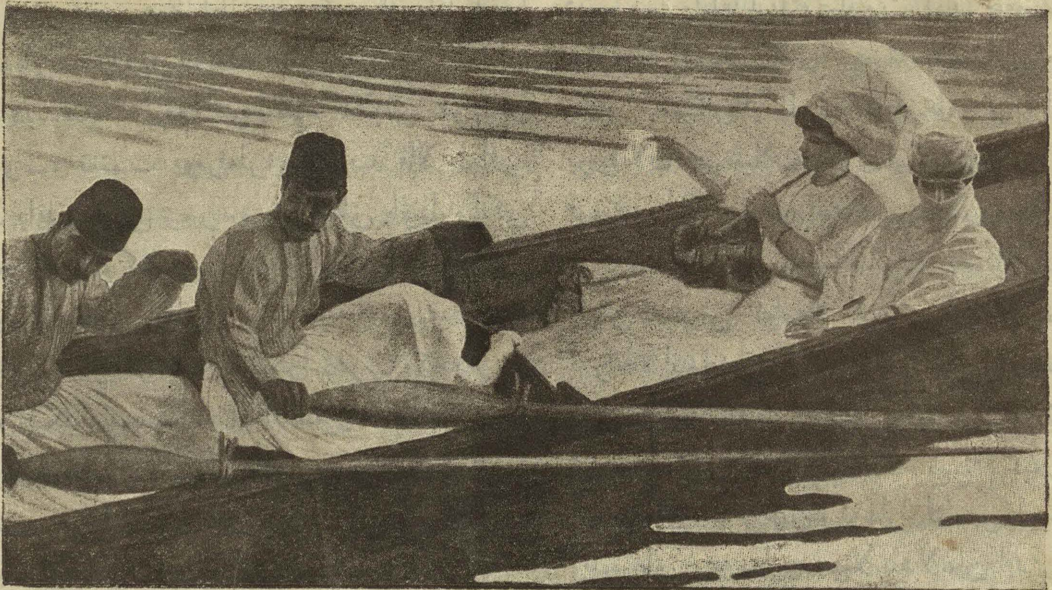

باسفورده.

صابان طوینده.(*)

حکایه.

III

بو کون صابان طویی... هه‌ه کشی ایرته‌اوك طورغان.. هه‌ه‌سیده، قارتلردن آلوب، آیاغینه یوری طورغان بالالرغه چاقلی کیینـگانلر. کون بیك اوك ماتور بولماسه‌ده خلق شاد... مینده صابان طوینه دیب تـکگان کوك کیندر کولمه‌ك بله‌ن بوی، بوی کسه‌لی کیندر اشطاننی، باشقه ئه‌نینك بر دیسته بومرقه صاتوب یاکاغنه آلوب بیرگان ایری، ایری ایتوب صرغان یلدزلی قزل کله‌پوشنی کییوب، چه‌ی اچوب اورامغه چقدم. مینم ایپده‌شلرنك قایسی قرقمشقه، قایسی آطقه آطلانوب یومرقه جیبارغه چقفانلر. تیزگنه مینده آبزاردن قرقمشنی آلوب چقوب، موینینه قزل قوماچقه به‌یله‌گان کچـکنه کالا کولنی طاقدم. اویـگه صابان طوینده بویارلق بومرقه آلوب قایتو اوچون آستقه، اڵ چدانغنه ایـکی جیـگن به‌یله‌ب، ایـکی یاقغه صالندروب، اوزمنك ایسکی بیشمه‌تمنی صالدم. قولغه کچروك بر که‌رزین آلدم، قرقمشقه آطلانوب مینده اورامغه یومرقه جیبارغه چقوب کیتدم. ئه‌بیلر جیـگـگیلر، قوناقلر مینم آرتدن کوله کوله: «آرتقن اندرغه صالام آستینه‌غنه قویوب کیت!» دیب قالدیلر.

ایڭ ئالك اوزه‌زنڭ کورشی حبیب طوتیلرگه کردم. مینم کروگه‌اوك گل بوزم ئه‌بی مبگا، ته‌ره‌زه‌دن: «مه اولم سبن کرورسڭ دیب ئه‌لی باشقالرغه بیرمی صاقلاب آلوب قالغان ایدم» دیب دورت یومرقه صوزلوب بیردی. آنڭ آیکیسن ایـکی یاق جیگـگه، ایکسن که‌رزینکه‌گه صالدم. آندن چقفاچ قرقمشنی ایـکی یاقلاب توزگن بله‌ن قیناب، سیکرتدروب چابدروب، یوغاری اورامغه منوب کیتدم. آنده منسه‌م نی کوز بله‌ن کوریم، بتون اورام آطقه آطلانوب یومرقه جییوچی مالایلر بله‌ن طولغان. ای آنده‌غی قچقرش، آنده‌غی طاوش، آنده‌غی سوگش، بتون اورام «گور» کیلوب طورا. آلارنی کورگاچ اوزمنڭ صوکغه‌قالا یازغانغه بر آز اچ پوشوب کیتدی. آنده طاغی بر ایـکی اویـگه کروب چقدم.

---

٢٠ نچی صاندن دوامی.

مونه بر زمانني همه آطلرني كوپرگه تابا قووا
باشلادیلر... كوپر توبنده قوللرینه قامچی طوتقان
ایكی دیسەتنیك برەم، برەم همه كشینی كوپردن
چغاروب، تنتوب یومرقەلرن آلوب قالا بارالر.
آرت یاقده طاغی زور، زور طایاق طوتقان ایكی
دیسەتنیك همه كشینی كوپرگه تابا قووالر. قایسی
بر اوتكنرەكلر آطلرن بیك شەبلەب قینـاب،
سیكرتوب جان فرمانغه كوپردن چغوب كیتەلر..
دیسەتنیكلر كوبسینڭ آط باشلرینه قامچی بلەن
صوغوب طوقتاتالرده اشطان بالاقلرن، كولمەك جیگلرن
بارسنده قاراب یومرقەنی برده قالدرمی تنتوب
آلوب بترەلر.

بز ایبدەشلر بلەن یلده بوكوپرده تیكشرمیچه
بویلغنه مونده تنتولرینه، اوز آرا آبدراشوب سویلی
باشلادق. چغا آلساق نیچكده تنتتمی چغوب كیتەرگه
بولدق. رەت یتكاچ مین، چیتەندن آاغان چبق بلەن
قرقمشنی ایكی یاقلاب قیناب كوپردن بیك قاتی
چابوب چغوب كیتمەكچی بولغان ایدم، بر دیسەتنیك
بریاق توزگندن ئلەكدروب كوپرنی چققانچی
سویرەلوب كیلدی. آننارى طوقتامیچه بولمادی.
ایكیسیده مینی بیك نقلاب طوتوب، «ئلەكدگمی
قاچقن، استارستا مالایی ایكان ئەلی اورص.
تای بیربنه طوتردی ایكان؟ یاخشیلاب قارا ایەا.
نسزنی!» دیب، مینم اشطان بالاقلرن كولمەك جیگلرن
قارمالاب بتردیلر. مین، اچدەنگنه: «كورمەسەلر
یارار ایدی ایندی» دیب بیشمەت جیگن آیاقلرم
بلەن قابلاب طورام. آخری طابا آلماغاچ كەرزینده‌گی
یومرقەنی غنه بوشاتوب آلدیلرده اوزمنی یبەردیلر.

شولای ایتوب، بز ایكی سەعەت حتلی اورام
بوینچه چابشوب یومرقه جیبوب یورگاچ، آننارى
طارالشدق.

اویگه قایتوغه مین، ایكی الوك جیگلرنی قارادم.
ایسەن قالغانلری ١٢ — ١٣لەب بار ایكان. بر
باپتاغي واتلغان. قوووب آشارغه بولسەده یارار

دیب مین واتلغانلرنده صاووت آلوب چغوب جیگدن
صاووتقه آغزدم. ئەنی یومرقه بویاغان، جیگگی
تصتبی پشرگان ایكان. قوناقلر بلەن برگه اوطروب
یومرقەلاب، قصتبیلاب جەولی ایكمەكاب، جیمشلەب،
قورتلی مایلاب چەی اچدك. چەیدن صوڭ مین بر
قزل یومرقه آلوب، جیگگیلر كورمەگان آراده
یارتی قصتبینی كولمەك ایتەگی آستینه قستروب،
اورامغه ایبدەشلر یانینه چقدم. اورامغه چققاچ مین
قزل یومرقه بلەن قصتبینی ایبدشلرگه ئەیلەندره
ئیلەندره كورسەتوب، بیك تەملەبكنه آشادم.
آننارى ایبدەشلر بلەن برگه قاراولوبی یانینه باردق،
آنده خلق قرغەچغارغه جییلا باشلاغان ایدی. بر آز
طورغاچ، اوستینه، كیریگه ئیلەنوب توشكان كیك
بیلەوچلی یاقالی اوزون، آق كیندر كولمەگی
اوستدن تویمەلەمیچه گنه یاگا صاری طون، موینینه
قومغان توبی چاقلی جیز چلبرلی، زور آلتون
میدالن، باشینه بوركسزگنه یاگا، چوقلی قزل كل پوشن،
آیاغینه تگی یاگا، ماتور چیتگی بلەن كیبز قاطاسن
كیبوب، بر قولینه جییلغان یاولقلرنی توینەب
طوتوب، طایاقغه طایانوب ئەتیده كیلوب چقدی.
اول كیلگاچ خلق، «بیك بولاط آبزیده كیلدی،
ئەیدەگز چغا طورغانمز ایندی جماعت!» دیب،
«گور» كیلوب قوزغالا باشلادیلر. ئەتینڭ، «توز-
غالامز قوزغالووده جماعت، حضرتلرگه ئەیتكانمی
صوڭ ئەلی؟» دیوینه، همه خلق، «ئەیتكان،
ئەیتكان!» دیب، گور كیلشدیلر. آننارى ئەتی،
یاولقلر آراسندن برسن صایلاب آلوب، زور،
اوزون قولغاغه بەیلەدیده، قولغانی كوتەروب اوزی
خلق آلدندن كیتدی. آنڭ آرتندن قارتراق،
زورراق كشیلر، آننارى یەشرەكلر، آننارى بزنڭ
شیكلی بالا چاغا، بزنڭ آرتدن خاتون قز،
جیگگیلر، آپالر ایەردیلر. خیر ایندی ئەنی موللا
خاتونلری، آبصطایلر بلەن قاتشقالاب یورگانگه
كوره، اول آلار بلەن مسجد مانارا اسینەغنه منوب

قارارغه قالغان ايدى. ايڭ آرتدن اوزشقه باراسى آطلار كيلەلر. بزنڭ شادلق اچكەدە صيمى ايندى تيزرەك باروب يتەسى كيلوب، ايبدەشلر بلەن آلدەغى كشيلرنى تورتە، تورتە بارامز. آرا، تيره اوزمزنڭ آنده يوگرشوب كورەشوومز طورسندەدە سويلەشوب آلامز. طاز علام ئەيتە:

ـ يوگروب بولسه يارار ايدى، ئە، ايبدەشلر بويل، ميندە قورقام. بوطقه قيياراق چغا باشلاغان، آطلاغاندە آورتا ـ دى. قوشى آوز عمادى ئەيتە:

ـ آنسى يوگرووں يوگرورمزدە، مونه بر كون اويناغاندە بلەك طامرى صوزلغان ايدى، مونده كورەشوب بولسه يارار ايدى ئەلى ـ دى.

مين ئەيتەم:

ـ نيچكدە ايندى يوگرگاندەدە، كورەشكاندەدە توبەن اوچ مالايلرينه بيرشمەسكه كيرەك ايندى. اوزغان يلده بزدن كولوب يوريدلر ـ ديم.

شول آرادە «يحى باباى» قابقاسندن باصوغه چقدق. بر آز بارغاچ ئەتى تگى قولغالى ياولقنى يول قريينه كيتروب قادادى. هەكشى شول ياولق تيرەسينه جييلا باشلادى. بر ـ ايكى صانوچى شوندە ئەرجه بلەن پرەننيك، كانفيتلر آلوب كيلوب صاتارغه كرشديلر. بزدە شوندە كيبتلر تيرەسينه يوگرشوب باردق. خلق تگندە كم آطلرى بارو، جەيەوليلردن كملر بار وطورسندە شاولاشا باشلاديلر.

بر آزدن چالما، چاپاندن، طاياق طايانوب، قوناقلرى بلەن موللالر، مؤذنلردە كيلديلر. كيلگاچ، قارت موللا آبزى، آنڭ آرتندن بار خلق، يللرنڭ طنچلغن، ايگنلرنڭ اوڭوون، كيلەسى ضابان طويلرنڭ ايسەن، صاو كورولرن تلەب قول كوتەروب، دعاء قيلديلر. ئەتى موللالرنڭ هەمەسينەدە برەر سولگى صدقه ايتوب بيردى.

آنناری ئەتى: «يوەرۆغه اوزشورغه مالايلردن كملر بارا؟» ديب، قچقروب يبەردى. بزنڭ اچلر «ژو» ايتوب كيتدى. تەنلر قطقلانغان، باشلر، آياقلر آورتقان، قوصاصيلر، طاغى ئللەنيلر اشليسى كيلگان شيكللى بولا باشلادق. شولايده بولسه بيك باراسى كيگانگه كوره اشطانلرنى صالوب، كولمەك اوستندن بيلگه بەيلەدك. بزنى ديسەتنيك احمدى آبزى، قاراب بيەرو اوچون موندن يارتى چاقرم حەتلى براقدغى يول آيرماسينه آلوب كيتدى..

بارغانده بز بر برمز بلەن برده سويلەشمەچە، قورقشوبقنه باردق. يول آيرماسينه يتكاچ احمدى آبزى:

ـ تزلگز يگتلر! آياق باشلرگز بر صزق اوستندە بولسون!! مين «هو، هو» ديب، اوچنچى طابقر ئەيتكاندە چغوب كيتگز! ـ ديدى.

بز تزلدك. احمدى آبزى آياق باشلرمزنى قاراب چغوب، برنچى طابقر، «هو، هوا» ديگان ايدى، بز اوزمزنى اوزمز طيبا آلميچه يوگرشوب كيتدك... احمدى آبزى آرتدن:

ـ يوگرمەگز مالايلر، بارى بر بيرمەسلر! ـ ديب قچقروب چابارغه طوتوندى. آنناری بز كيرى بورلوب قايتوب ياڭادن تزلدك.

احمدى آبزى طاغى بزنڭ آياق باشلرمزنى قاراب، چغوبراق طورغانلرن طاياق بلەن صوغوب اچكه طارتورغه قوشوب چقغاچ، طاغى برنچى طابقر «هو، هو!» ديب قچقردى. بز اوز اوزمزنى مونسندە كوچكه گنه طيبوب قالدق. اول توگل، آرادن برەرگنه آلغه كيتكانلرمزدە بولدى بوغاى... بز ايندى برەر آياغمزنى آلغه آطلاب ترسەكلرمزنى كييروب، آلغەراق ياتوب، آطلوب كيتەرگه طورغان توسلى طورا باشلادق. احمدى آبزى ايكنچى «هو، هو!»نى قچقروينه، آرادن بزنڭ يارتيمز آطلوب چغوبدە كيتديلر... بز قالغان ايدك، آلارنى كورگاچ بزدە ايڭ آفتق كوچ بلەن طورغان اورنمزدن چابشوب كيتدك... احمدى آبزى:

ـ آى مالايلر، بر صولوغەدە توزەيسز بيت ئە! ـ ديب قچقروب قالدى. بز شول چاقلى چابامز ايندى، هيچ بزگه دنيادەغى نرسه كورنمى. ئللە يولدن، ئلله

بير اوستندن، ئۇلله تيگزلىكدن، ئۇلله يلغەلقدن بارامز شونده. مينم كوز بارى اوزم بلەن يارشوب باراطورغان زنگەر كولمەكلى مالايدەغنه... مين، قوللرنى، آياقلرنى تيز تيزرەك يورته باشلاغاچ، آخرى تىگى مالايدن برەر آدوم حەتلى آلغەراق كيتدم. مين، كورەم: ميندن بر ــ ايكى آدوم آلده بر آق كولمەكلى مالايدن باشقەبرەوده كورنمەى.. مين، تيزگنه باشمدەغى يا ڭا كەلپوشمنى طارتوب آلدمده، يا ڭالغينه نيينه قارامى شونى بوكلەب، قولغه طوتوب چابا باشلادم. مينم آرتده قالوده شول كەلپوشنڭ باشمده بولغانغه بولغان شيكاللى، كەلپوشنى صالغاچ مين تىگى مالاينڭ آرتندن يتوب، آنڭ بلەن تيگز بارا باشلادم. اچكە قاتو چقسەده مين ايندى يغلغانچى بارورغه اويلادم. تىگى آق كولمەكلى مالاى، آرتندن يتكانگه كوره ميندن كونلەشوب، اوزوب كيتمەسون ديب، ئەلى مينى ترسەكلرى بلەن اتەرگە، ئەلى مينم كولمەك ايتەگمدن طوتوب طارتورغه طوتوندى. صول ترسەك بلەن مينڭ تىگيگەر بيك شەبكنه ايتوب برنى سلتەدمده، آندن بر آز آلغه چقدم. شول آراده بزدن بيش ــ آلتى آدوم آلدەغى تيرس اويمندەياتا طورغان بر مالاى، يوگروب كيلوب، بزنڭ آلغەچغوب چابارغەطوتوندى. مين آنڭ آلغه چغوب چابا باشلاغانينه آچولانوب قچقرورغه تلەسەمده، مينم آوزدن طاوش چقمادى.

بز ميدانغه كيلوب يتەر آلدندن، خلق ايكيگە آيرلوب: «بيرشمه ايبراى بيرشمه!!.. بيرشمه آبدول! طاغى، طاغى آبدول، اوزاسڭ!!.. ايبراى، ايبراى، قووالا، قووالا!!» ديگان طاوشلر، آلار آراسنده ئەتينڭ، «قالشمه مالاى، قالشمه ابراهيم!» ديگانلرى ايشتله باشلادى...

ميدانغه كيلوب، كردك ديگانده گنه، مينم كوز طونوب كيتديى، ئۇلله نرسەگە سورتنوب شاپ ايتوب يغلدم. يغلغاچ مين بتون دنيادن اوتوب كيتدم ايندى، ئەنى ئولگاندن كيم بولمادى... پا ڭادن طوروب چابا باشلاسامن، اول آراده اش اوزغان ابدى. آق كولمەك بلەن زنگەر كولمەك ميندن آلغه چقغانلر. شولايده مين آلار طوقتاغانچى زنگەر كولمەكنڭ آرتندن يتوب، صوزلوبقنه تگيڭ كولمەك ايتەگدن طارتمافچى بولغان ايدم، چيتدن، «يارار، طوقتا ڭز ايندى!!» ديب قچقرديلر.

تگندەگى مالايلر، بز طوقتاغاچ، بزنڭ برەم برەمزنى چولغاب آلورغه طوتونديلر. ميڭا كيللرده:

ــ ئەى ايبراى، ايبراى! كيلوب يتكاچكنه خراب بوالدڭ بيت مالاى! قاراىراق كيلورگه بولماديمنى صوڭ آنى؟! ايچماسه آنى يغلغاچده طوروب كيتەلر. ئلك چقغاچده نيندى شەب كيلگان ايدڭ بيت مالاى!

ــ ديب مينى اوكندرەلر... آق كولمەك يانينه بارالرده برسى ئەيته:

ــ نومالاى بختڭ بار ايكان. بو يولى ايبراى يغلوب قوتلدى ــ دى. ايكنچيسى ئەيته:

ــ ايبراى يغلماسەده بارى بر اول آنى كيلوب يتكانچى باصا ايدى. ميدانغه كيلوب يتەر آلدندن اول آنڭ بلەن بتونلەى يارىشه باشلاغان ايدى ــ دى.

اول آراده تىگى تيرس باشندن چغوب چابا باشلاغان مالايدن كولەلر... طن بتكانگه كوره بز بولارنڭ برسى بلەنده سويلەشه آلميمز...

اول آراده بزنى يومرقه آلورغه ديب چاقرديلر. بز تىگى قولغالى ياولق توبينه باردق. آنده زور بر كەرزين بلەن يومرقه قويغانلر. آنڭ يانينه موللالر بلەن ئەتى، آننارى آولنڭ بر نيچه آتاقليراق قارتلرى اوطرغانلر. بز كيلگاچده، تىگيلر بزدن:

ــ قايسكز باش كيلدى؟ ــ ديب صوراديلر. آق كولمەككە چاقلى، «مين باش!» ديب قچقرورغه تلەسەمده، طاغى بازمادم. ايڭ الوك آق كولمەككە بر ديستە يومرقه صاناب بيرديلر، آنڭ آرتندن زنگه كولمەككە آلتىنى بيرديلر. ايندى ميڭا كيلوب يتكاچ ئەتى، بر آز ترەلوبرەك، ئۇلله نرسه تلەگان شيكاللى موللالرغه قاراب:

ـ آى مالاى آفتغرى، طوقتار آلدندنغنه يغلوب اشنى بوزدى‌بيت، ئه!.. يوق ايسه كيلوب يتكانچى باش كبلگان ابدى ـ ديدى. آكار قارشى قارت موللا آبزى:

ـ ئه‌يده يارار ابندى، استارستا مالاي بواغاچ، آقتقدن كيلسه‌ده آلداغيلر بله‌ن تيگز ببرمى حه‌الك يوق-ديب، اوز قولى بله‌ن كه‌رزيندن بر ديسته يومرقه صاناب ببردى. ميننه بومرقه‌نى كه‌له‌پوشكه صالوب چغوب باراديم ايدم، ئه‌تى مينم اينه‌كدن طارتوب، «رحه‌ت ديگن ايندى مالاى، ئه‌ى قاتقان آوز!» ديدى. مين، آرتقه ئه‌يله‌نميگنه، «رحه‌ت ايندى آلايسه‌!» ديدم. بومرقه‌نى، تيزگنه يوگروب باروب آپالر، جگگيلر يانينه قويوب كيلدم.

اول آراده، «ياولقغه زوراردن كملر بارا؟» ـ ديديلر. شول سوزنى ايشتوگه باراسى كشيلر هه‌مه‌سى چيشنوب، كييملرن صافلارغه مالايلرغه‌بيره‌باشلاديلر. بزنك كورشى مرتضى آبيده كييملرن چيشنوب ميكا بيرديده، اشطان كسه‌سندن قول ياولقغه تورگان برچى يومرقه آلوب اچوب يبه‌ردى. يومرقه‌سن اچكاچ، اشطانن صالورغه اويالغانغه، توبينه حه‌تلى بالاقلرنغنه صزغانوب، جب بله‌ن به‌يله‌ب قويدى. كولمه‌ك اينه‌كلرن جييوب اشطان بورمه‌سينه طقدى. ايزوون چيشوب كه‌له‌پوشن بتونله‌ى صالوب قالدردى. آلارنى طاغى ديسه‌تنيك بز بارغان ييردن بر-ايكى چاقرم آرى بولغان «حه‌مدى صازى» نه آلوب كيتدى. ئه‌تى تگى قولغانى آوداروب، قولغانك اوچينه «برنچى كيلگانگه» ديب، زور قزل باشلى سولگى، ايكنچى گه‌ديب آندن كچره‌ك سولگى به‌يله‌ب قويدى. مونده قالغانلر، آلارنك قايسينك باش كيلووى طوريسنده سويله‌شه باشلاديلر: قايسى عارف برنچى كيلور، دى. قايسى، «عارف بو يللرده بترشدى ايندى اول. بلطورده مرتضى بله‌ن ياريشه آلماغاچ ميدانغه جيته‌ر آلدندن يورى يغلوب قالغان بولدى. آياق بتكان ايندى آنك، حه‌زر بولار آراسندن مرتضى‌غه چققانى بولماس ايندى، آنك مونده»، دى. قايسى: «مونه بولار آره‌سنده ئه‌لى مونده، اوزغان يل قالاده‌ده باش كيلگان «ياكا ايل» يگتى بار. زنگه‌ر كولمه‌كلى، صزلو بقنه ياكا چغوب كيله طورغان قارا ميقلى، ايك صوكندانغنه كيتدى. اول كيلور ايچماسه.. ماشينا اورنينه ته‌گه‌رى ديلر ايندى آنى»، دى

خلق آلار كيتكان ياقغه قاراب، «كيلميلرمى ئه‌لى، كورنميلر؟» ديب، بر آز بر برسندن صوراشوب طورغاچ، اويگان تيرسلر اوستينه باصوب قاراب طورا طورغان اوزون ولى «چقديلر!» ديب قچقردى. خلق تگينك «چقديلر!» ديگان سوزن ايشتوگه آلغا تاباباروب، بر برسن طابتاب بر برسى اوستينه باصوب قاراشا باشلاديلر. آرادن برسى: «يوق ايچ، چقماغانلر ايچ، آغاچلرغنه ايچ اول ئه‌لى!» ديدى. آكار قارشى برنيچه كشى گور كيلشوب، «آنه نارالطاق آيرماسينه يتوب كيله‌لر ايچ صوقر!! قايا قاريسك صوك سين؟ ـ ديشديلر.

شول آراده‌ئه‌تى بله‌ن برنيچه ديسه‌تنيك قوللرينه طاياقلر طوتوب: «بولدن كيتگز، بولدن، يول بيرگز، به‌رلمه‌گز!!» ديب، يولنك ايكى ياغندن طاياقلر بله‌ن كشيلرنك آياقلرينه صوغوب يورى باشلاديلر. خلق هامان چابشوچيلرنى كوررگه آشقنوب تگيلر كيكايتورگه طرشقان صاين يولنى قصرقلى بارالر.

طاغى خلق آراسنده شاوشو قوبدى:

ـ آق كولمه‌ك برنچى، كوك كولمه‌ك آلغاچقا!.. يوق، يوق، آق بيرشمى ايندى اول!.. آق بله‌ن كوكنى صارى كولمه‌ك باصا!.. ئه‌نه صارى بله‌ن كوك ياريشه!.. آق يته، آق يته!!. ئه‌نه آرتده‌غى زنگه‌ر نيندى شه‌به‌يته باشلادى!.. ئه‌نه آقنى باصدى!.. قارا، قارا كوك صارينى قووا!!. جوورتاق اورنينه بار!.. آ، آ، آ طاشلادى، طاشلادى!..

طاغى ديسه‌تنيكار آچولانا، آچولانا آياقلرغه صوغوب يوريلر. آلار صوقغان صاين خلق اچكه

کره بارا... آنناری ئەتی خلقنك طـگلاماغانن کورگاچ دیسەتنیکلرگە: «یولغە چقغانینك آیاغن بەروب صندرگز!..» دیدی. خلق بر آز طندی.

یوگرشچیلر کیلوب یتەر آلدندن خلق طاغن طوطاشدن طولقونلانا باشلادی... طاغی برسن برسی یولغە اتوب، یولنی قصرقلارغە، کیلـگانلرن قاراب طوررغە جایلیراق اورنلر ازلەب، یول آرقلی «تز، بز» کیلوب یـوررگە باشلادیلر. طـاغی طاوش قوبدی:

ــ زنـگەر کولمەك، زنـگەر کولمەك یتـکرمە!.. قالشمە مرتضی، قالشمە!!.. آفنی آلغە چغارما عارف، شولای، شولای آق کولمەك، آدوملرنی ایریرەك صال!.. بولدراسك، بولدراسك!.. ــ دیب تـگیلرنی دردلندرە باشلادیلر. مین مرتضی آبینك آلغەچغوون تلی باشلادم. اول آرادە اوزون اوزون بوطلرن یراقدن، یراقدن کیتروب صالوب، تگیلرنی ١٥-٢٠ طاپاق بویی طاشلاب، تـگی زنگەر کولمەکلی کشی میدان اورطەسینە کیلوب کردی... آرتندن یتمیلر میکان دیب بر طابقر ئیلەنوبدە قارادی، میداننی اوزوبدە کیتدی... آنـك آرتندن عارف بلەن مرتضی آبی بر برسندن برگنە قول یاتصوی قالشوب میدانغە کردیلر. میداننی چقغانچی مرتضی آبی تگینی برەر آدوم حەتلی طاشلادی‌دە. مرتضی آبی باش کیلمەسەدە عارفدن آلغە چقغاچ مینم کوگل بولدی. آلار طوقتاوغە آلارنیڭ خلق صاروب آلدی. کیینورگە ایرك بیرمیچە آلاردن ئلك نرسەلر صوراشالر. عارف:

ــ یـوق ایسە مین آلارغە بیرشمیدر ایدم، آلار آلدن چغوب چابدیلر ــ دی. آق کولمەك:

ــ مین آندن بتونلەی آلغە چغوب کیلەدر ایدم، مرتضی اتوب یبەردی مینی ــ دی. زەنـگەر کولمەك:

ــ چقغان وقتدە مین ئەلی آلاردن کیمنڭ یارتی چاقرم آرتدە قالغان ایدم، هماندە قووب یتوب، موندە کیلـگاندە یارتی چاقرم طاشلاب کیلدم ــ دی.

ئەتی، قاداغان قولغـانی آوداروب، آندەغی سولـگیلرنی رەتی بلەن بیش کشیگە چافلی بیروب چقدی. آلاردە سولـگی، یاولقلرنی آلوب، دعاءقیلوب بیلرینە بەیلەب کیتدیلر.

آنناری ئەتی «باراسی آطلر حەزرلەنوب طورسونلر» دیب قچقردی‌دە، تـگی قولغانك ایك باشینە سیف‌الله آبزیلر بیرگان قایولی چیتـکنی، آنك آستینە آرادن «منە دیـگانن» گنە صایلاب بیك زور قزل باشلی سولـگی، آندن توبەن بر آز کچرەکنی، شولای آیتە، ایتە آلتی یدی یاولقغە حەتلی بەیلەدیك، قولغانی طاغیدە اوز اورنینە قاداب قویدی. قولغا قادالوغە آط ایەلری، آندندە موندندە آطلرن یتەکلەب چابارغە طوتوندیلر. آطلانوب باراسی مالایلردە اوست کییملرن چیشنوب، تورلیسی‌تورلی ایبدەشلرینە بیردیلر. کیچەگنەك اوزمزنك صابر آبطی، «مینم آطقە آطلانوب باراسگمی ابراهیم؟ بارساك مین باشقە مالای ازلەمیم» دیگان بولسەدە... مین ئەلل نەرسەگە قورقوب، «کیرەکمەس!» دیگان بولغان ایدم. مالایلرنك بارورغە جیینغانلرن کورگاچ، بوکون باراسم کیلە باشلادی. باراسم کیلسەدە‌ایندی حەزر اش اوزغان ایدی. باراسی مالایلر اوست کییملرن چیشنـگاچ، کولمەك ایتەکلرن اشطان بورمەلرینەطغوب، قلاقلرینە جیل کرمەسون‌اوچون باشلرینە مارجالر شیکللی یاولقلرن قییقلاب بەیلەب، قوللرینە قامچیلر طوتوب، آطلر تیرەسندە ئەیلەنە باشلادیلر... قایسی کشی:

ــ چقغاچدە بتونلەیوك یبەرمە، ئەزرەك کشیدن قالاراق بارساگدە یارار. یارتی یولغە یتـکەچرەك یبەروردەك، آنناری طغلوب کیتە طورغان بولا اول، تـوز گنـگنی طارتوب طوتما، قورقماسك یالغە یابشدە بتونلەیوك یبەر؛ بوطلرگنی بیك قصوب طوتما، آرتـگە ئەیلەنوب قاراما؛ قامچیـگنی بیك نقلاب قولـگە چالوب طوت! کیلە یتە، ایکی یاقلاب گل بویورگە قینا (آطنك بویورینە)؛ قازاق شیکللی آلغەراق یاتوب بار؛ یرماقلر آرقلی سیـکرگاندە یالغە نق یابش،

توشوب قالما؛ بوته‌ن آط بله‌ن یارشورغه طوری
کیلسه، یاخشی‌قاراب بار،اوصال‌آط طوری کیلوب،
آط‌ڭنڭ بر بر ییرن تشله‌ب آلماسون، یه بولماسه
چیتکه قاغوب چغارماسون. آلای بولای بولسه
قامچی‌بله‌ن‌آوزینه‌غه‌یبه‌ر، .بر تورلیره‌ك آط بولسه
اول، بلمه‌گان بولوب کوکره‌گینه به‌رسه‌ڭ، قریغه‌ده
کروب قالا طورغان. آڭ بول، مین ئه‌یت‌کانلرنی
اونوتما!!.. الله‌غه طاپشردم ایندی ــ دیب آولاغراق
ییرگه آلوب کیتوب، اوزینڭ آطینه آطلانوب
باراسی مالاینڭ قلاغینه طوقی.

بر آز طورغ‌اچ احمدی آبزیده ناچاررافغنه
آطقه آطلانوب، اوزشقه باراسی آطلرنی قاراپ
یبه‌رو اوچون باصو تورنده‌گی «په‌ریلی‌-قاراما»
یانینه آلوب کیتدی. آلار کیت‌کاچ کشی آراسنك
طاغی شاو‌ــشوقوبا، قایسی ئه‌یته:

ــ بویلده‌آخری‌ی‌گتلر، صابرنڭ قولاسی‌کیلور.
بیك یابشوب، اوز آلدینه اوچارغه طورغان قوش
شیکللی کیته‌رگه آطلغوب طورا. صابرنڭ منهاجی
ئه‌یته: صابان طوییته بر آطنه قالدی دیگانده بر
اوُچ نرسه قابمیچه باصقان اورننده تر پلده‌بکه طورا
باشلادی، دی. آلای، بولای،دی ایشك آلدینه
مازارغه چغارساڭ دی، مونه شول میدان بولاسی‌یاقغه
قاراب بر طوقتامیچه،دی، یارسوب یارسوب کیته‌در
ایدی،دی. زیره‌ك بولغاچ سیزه بیت. اوزاسی بولغاچ
الله آنڭ کوڭلینه الوگوك سیزدره‌ــدی. قایسی ئه‌یته:

ــیوق‌طوغانقای!.. آیاغی‌یومشاغان‌آنڭ‌حه‌زر،
بوزغانلر آلار آنی. بویل قش کونی صابر آبزی
آنی قالادن قایتقانده یاندره یازغان. اوزیده قالا
شیکللی ییردن بیش ساعتده قایتوب یت‌کان بیت.
شول کویگه آنڭ مالایلری، اوستی قاتماسون،
دیگان بولوب، سارایغه کرتوب به‌یله‌ب قویغانلر
ایکان، اچقنوب کیت‌کانده، اولاقغه بولغاتورغه دیب
صالوب قویغان صونی باروب اچ‌کان. ای‌کنچی
کونوك باقا بولغان. باری ئه‌لی بلوب اول‌گور‌-
گانلر. تیزگنه «پوچینکه»گه توشوب یارتی شیشه‌نی
آلوب منگانلرده، آق ته‌مه‌کی صالوب، آوزن
قایروب قویغانلر. شولایده ئه‌لی بر آطنه‌غه حه‌تلی
بر نرسه قابماغان. بر قایاده جیگه آلماغانلر. ئه‌لی
حه‌زرده شونڭ یوغومی بتمه‌گان ئه‌لی؛ آوزلغینه
چوپره‌ك بله‌ن واق ته‌مه‌کیگنه به‌یله‌ب یوریلر.
بویل ئه‌لی اسماعیل آبزینڭ قاشقاسی باش کیلمه‌سون.
قاراب، قاراب طوردمده مین آنی، بیك ترنه‌کلی،
سویکملی نرسه کوردم. ئه‌لی یه‌شی‌آنڭ بله‌که‌ی...
کوکره‌کلر بتوئله‌ی قونا ایندی... یوورتقانن آیاقنی
ئلله قایدن کیتروب صالا. موینلرده یاصاب قویغان
شیکللی آنڭ. آ‌ڭار قارشی ایکنچیسی:

ــ یوق مالای بولماس آندنده... آلدی صان
بیوك آنڭ... آلدی آیاقلری اوزون بولغان
آطنڭ اوزغانن سین هیچ قایده کورمه‌سسڭ. گل
آیاق یومشاق بولسون، صابر آبزینڭ قولاسی
آندن مڭ الوش یاخشی. مونه ایچماسه ئه‌یتسه‌ڭده
یارار ایدی، «توبه‌ن آول» کشیسی آلوب کیل‌گان
بر کچره‌ک‌گنه چاپتار بیبه. قازاق آطی،دی. قالاده
اوچ یل چابشدروب بر آطنیده چغارماغان، دی.
ئه‌لی‌تیك ایه‌سی چیتکه کوچوب کیته‌سی بولغانغه‌غنه
اول آط بو «توبه‌ن آول» کشیسینه اله‌ک‌گان،دی.
آ‌ڭار قارشی طاغی بر کشی:

ــ تگی آق به‌که‌للی چاپتارنی ئه‌یته‌سڭمی؟
آق به‌که‌للی چاپتارنی ئه‌یسه‌ڭ، «توبه‌ن آول»نڭ
اوزون جهانشاه‌نقی اول. مونه مونده‌غی طاو آستی
موسی‌نڭ اورتانچی مالابی‌قیامده شونڭ‌قزی ایندی.
موسی قداسی جهانشاه‌نقی بیت اول چاپتار. جیل
تگرمه‌نی یانندن کرگانده، اوڭ قول یاقده اوچنچی
یورط، اورس قابقالی؛ قابقا توبینه بوی اوطنلرده
اویگان. ماقتیلر آنی،ماقتیلر. سینڭ سوزگه قوّت
بولسون! ــ دیدی.

بزده ایبده‌شلر بله‌ن آلارنڭ اویگان تیرسلر
اوستینه تزلشوب، بیك ته‌مله‌بکنه سویله‌شوب

اوطرغانلرن جنتكلەب طـكلاب اوطرامز. اول آرادە بولمادى، ئللە قايدن طاباتن «كيلەلر، كيلەلر!» ديگان طاوش ايشتلدى. خلق كم قچقرغانن تيكشروب طورمادى، هەمەسى بر برسن طابتاب، طولقونلانوب آلغە تابا آغا باشلاديلر. خلق آلداندى... آطلردە كورنمى، بر نرسەدە كورنمى.. ئللە قايسى، كشى آلدار اوچون كنە قچقرغان... ايندى موندن صوڭ آلدانماس اوچون هەمەسى اوز اوزينە بيك جنتكلەب قاراب طورا باشلادى. آرا، تيرە، «كيلەلر!» ديب قچقرغـالاسالردە، آلارغە بردە ايسلرى كيتمەدى... قاراب طورا، طورا كوزلر طالدى، آياقلر آورتا، اچلر پوشا باشلادى. آطلر كورنميدە، كورنمى... بو نيحال؟.. برەن، سەرەن خلق طاغى ايسكى اورنلرينە قايتوب اوطرا باشلاديلر. جايلبراق اورن طابقانلرى ياتوبوق طورديلر. طاغى، «كيلەلر، كيلەلر، ئەنەچقديلر!!..» ديشوب كوتەرلە باشلاديلر. خلق بو يولى بو طاوشنى بيك ئەكرنلك بلەنـگنە قارشى آلدى... اوطرغانلردە ياتقانلردە اورنلرندن قوبمى، كوز قريلرى بلەگنە قاريلر... چنلابدە بو يولى كيلەلر ايكان. ئەيدە طاغى ئەكرنلەب آلغە تابا. بو يولى بر چيتك طورا طورغان خاتون قز توركمندەدە بر آز سلـكنو سيزلدى. آلاردە آلغە تابا آغلا باشلاديلر. طاغى طاوش قوبدى:

— صابر قولاسى!.. جيرەن!.. قارا طورى!.. كوك مالايسزغنە كيلە!.. جيرەن باصا!.. كوك يير اوستلە توبكنە آلدرا!.. قارا قالا!.. توبەن آول، جوورتاغى بلەن قولا ياريشە!.. چاپتار طاشلى، چاپتار!..

ميداندە قوللر، باشلر سلـكنە، خلق نيشلەرگە بلمى، هەمەسى طنچسزلانا، هەمەسينڭ اوزينڭ باش كيتروركە تلەگان آطلرى بار. قايسى اوزينكى اوچون، قايسى آغاى انيسى، دوست ايشى، قدا فلانينقى اوچون، قايسى اوز سوزن اوستكە چغارو اوچون طنچسزلانا، يـورەكلرى آشقنا، اچلرى بولغانا، نيشلەرگە بلمى طپر چناوونا، باصقان، اورنن طورا آلمى. اول آرادە طاغى باياغيچە ئەتى بلەن ديسەتنيكلر طاياقلرى بلەن يولدن چيتكە چغارو اوچون توزەسز خلقنڭ آياقلرينە صوغوب يوريلر. كوبسى شاق قاتقان، قچقرغاننى، آياقغە صونغاننى توگل، قولدن طوتوب آرقاغە تورتوب يبەرگاننيدە سيزميلر... هەمەسينڭ كوزلرى آطلردە. بر آزدن بار خلق صالقونچەرانغنە، «گور» ايتوب:

— بولمادى ايندى، چاپتار طالدى، چاپتار ئلدردى. ايچماسە اوزەنڭ آولنقى بولمادى، چيتگى ئەيبەت ايدى — دييشديلر. طاغى قايسيلرى:

— تومگەك بلەن آطوب كوكنى قووارغە كيرەك، كوكنى، مالايى بولسە جيرەن قاشقاغە بيرشمەس ايدى اول. كريم مالايى آطلانوب كيتكان ايدى آكار، آط باصماغان، يە اوكغايسز ييرگە توشمەگان بولسە يارار ايدى — ديب قوللرينە تومگەك آلوب آلغە تابا چابا باشلاديلر... كچرەكـگنە چاپتار آط، فلاقلرن شومارتوب طاناولرن كيروب، صارڅيندن صارڅينغە آطلوب ميدانغەدە كيلوب كردى... اوستنڭ گى مالاينڭ بتون بيتلرى، اوستارى پچراق بلەن طولوب بتـكان، باشندەغى ياولغى بلەن كولمەك جيـگلرى جيلب، جيلب كيلوب بارا. اوزى بر طوقتاوسز اوكلى، صوللى آطنى قامچى بلەن ياروبقنە كيلە. ميداننى چغار آلدندن آط بر آز اوكغاراق بورلغان ايدى، خلق اوزلرى اوستينە كيلووندن قورقوب آرتقە چيگنە آلماغاچ، «چوچو» كيلوب، طوتاشلانا قويمە اورنينە آوديلر... شولايدە آط آلار اوستينە كيلمەدى، بر قريغە صوغلدى. آنڭ آرتندن ايكيسى برگە ياريشوب مالايسز كوك آط بلەن صابر آبزيلرنڭ قولاسى كيلديلر. شولاى ايتە، ايتە برەم برەم هەمەسى كيلوب بتدى. ايڭ آرتقە قالوب، آرقغنەيە مسز گنە بر طورى آط كيلدى. آندن خلق: «آرتدن قـاراغاندە بالله برنچي بو،

چیتکنی موگار بیرورگه کیره‌ك!»، دیب شاو، شو کیلوب کولشدیلر. اول آراده اوطرتقان قولغانیڭ آودا‌روب، چیتکلرنی، یاولقلارنی آطلرنڭ موینلرینه بەیله‌ب، یته‌کله‌ب، آلارنی ایکنچی کشیلر یورتورگه آلوب کیتدیلر.

طاغی خلق آطلانوب بارغان مالایلرنی صاروب آلدیلر. آلاردن تنگی کوك آطقه آطلانوب بارغان مالاینی صوراشدیلر... آرادن بر مالای:

— مینم بله‌ن قووشوب بارغانده آطی سورتندی آناڭ. باش آرقلی توشوب آطی باصه‌اغان بولسه یارار ایدی — دیدی. خلق مالاینی قزغانوب طاغی اوگغایسزلانورغه کرشدیلر. حه‌زر ایندی دورت کوز بله‌ن احمدی آبزیڭ قایتوب یتکانن کوته‌لر. اول ده کورندی.. مالاینی صوراشو اوچون خلق آگار قارشی چابارغه طوتوندی اول یرافدن اوق قول بواغاب:

— مالای ایسه‌ن، تیزره‌ك آط بله‌ن آربا کیترگز!

— دیب قچقردی. خلقنڭ کوگلی مالاینڭ ایسه‌ن بولووندن بر آز طنچلاسه‌ده، آط، آربا صوراوندن قورقشالر.. آرا تیره جلاو قاتش طاوشلرده چغا...

کیلوب یتووینه همه خلق احمدی آبزینی صاروب آلدی.. مالاینی صوراشالر. احمدی آبزی:

— مین مالاینی زیانلی کورمه‌دم. درست اوزندن صوراشا آلمادم، تلن تشله‌گان، سوزن ئه‌یته آلمی. بر آز اوڭ قولنڭ بولورغه کیره‌ك. طوروب اوطرسه‌ده اوڭ قولن یورته آلمی. یه صنغان اوق ایندی، یه چققانغنه. حکیمه جیکگیگه کورسه‌تورگه کیره‌ك — دیدی. آلای ئوله‌رلك بولماغاچ خلق بر آز طنچلادی.

آقتغی کیله‌چك صانده.

م. علی.

قصاص.

۱

بر کشی ئوترسه، اشله‌سه بیك زور گناه
اول کشی معیوب بولوب، ئولوم بله‌ن محکوم بولا
«جان بله‌ن اوینا‌وچیلرغه بیك تیوشلو بو قصاص
ایندی اول بندی عمرگه، مه‌نگیلکگه کیتدی باش»

۲

همه‌بزده بو ئولمگه محکوم اولغان بنده‌بز
تنگری قاشنده شولای قاتل میکاننی همه‌بز؟
هر مینوتده بو ئولومگه کوبمی ذات محکوم بولا
بو کشیلر کمنی ئوترگان؟ اشله‌گانلر نی گناه؟
نیك یه‌شه‌تسون صوڭ خدای؟ بزنی گناه اشله‌گاچ
موندی اشنی هیچ سببسز، تنگری بلمی اشله‌مه‌س.

م. غفوری.

بر برسینه دشمان قبیله‌لر.

«یوبه‌له‌ی».

حکایه.

I

قمرالدین بالا چاغنده‌اوق ئه‌رسز، شوق بالا ایدی. آنگ متصل آچلوب طورغان سله‌گه‌یلی آوز چیتلری، ره‌وشسز، زور بورنی قوطرلردن آرنوب طورمیلر ایدی. قمرالدین قویورغی کیسلگان ات شیکللی اوچراغان بر بالا بلەن به‌یله‌نشمیچه، صوغشمیچه قالا آلماغانغه، آنگ قزل به‌رونگیگه اوخشاغان یوزنده یاڭا صوغشلردن حاصل بولغان یاڭا جراحتلر یاکارو بقنه طورالر ایدی.

قمرالدین اورامدن اوتکان بالالرغه‌غنه توگل، حتی کتودن قایتا طورغان صیبرلرغه، که‌جه‌لرگه‌ده طنچلق بیرمی ایدی.

قانتالدن صو طاشوچی خاتونلر قارشنده قمرالدین بر زور آفت ایدی؛ چونکه اول صو بلەن اوتو-چیلرنگ چیله‌کلرینه توکرمیچه، یاکه بره‌ر شاقشی نرسه صالمیچه قالا آلمی ایدی.

قمرالدین اون یه‌شکه قدر اورامده یالان آیاق صوغشوب یوروب، شوقلقده مثال ایتلوب یورتله باشلانغاچ آتاسی آنی بر کیبتکه مالای ایتوب بیردی. ایرکده، باشسز بولوب اوسکان قمرالدین کیبتده‌ده اوزن کیبتچیلر آلدنده طوتا آلمادی. اول، کیبتکه کرشکان برنچی کوننان باشلاب، کیبتچیلر باه‌نگنه توگل، حتی باینگ اوزی بلەن کوزگه کوز قاراشوب بحثله‌شه، طالاشا باشلادی.

اوز درجه‌سن بلمیچه هر بر اشده، هر بر مسئله‌ده الوغلرغه قاتشوب، بتون کیبتچیلک شائنن واقستا ایدی. بای، یاکه داۋیرنی بر سوداگیر بلەن اش طوغریسنده ایکه‌ودن ایکه‌وگه سویله‌شکان چاقلرده، قمرالدین قولنده‌غی اشچوتکه صابیزه طایانوب، آلارنگ سوزینه کرشوب کیتوب، بتون کیبتنگ

يەمن بىەرە ايدى.

بيلگولى قمرالدين گە بو قيلانشلرى بلەن كيبتن اوزاق قالورغە طوغرى كيلمەدى، آنى كيبتدن قووب چقاردىلار.

قمرالدين طاغن اوزن ايركدە كوردى. بو يولى ايندى اول صو طاشوچى آصراولرنڭ چيلەكلرينە توكروب قالو بلەنگنە قناعتلەنميچە، صو طاشو چيلرنڭ اوزارى بلەندە «كتى، كتى!» اوينى باشلادى. قمرالدين نڭ بو معاملەلرى آتا، آناسن قورقوغە صالدى. سراج الدين قارتنڭ بتون اوبى قمرالدين نى سودا گير ياصاب، مسلمانلر آراسندن چيتكە چقارماو ايدى. چونكە سراج الدين فكرنچە اورص مالى، چيت يير مالى كوب بولسەدە بارى بر بركتسز بولا. اما اوز آرادە نيچكدە كشى خور بولمى، اشكە اويرەنە فلان ايتە، توگان ايتە ديب، قمرالدين نى اورصقە خدمتكە بيرورگە اويلاميدە ايدى.

شولايدە قمرالدين نڭ يوغاريدەغى معاملەلرى، قارتنى قورقتقانغە، بوتونلەی ئەدەم مسخرەسى بولوب يورودن آرتغراق بولور ديب، قمرالدين استراخاوای اوبشيستۋادە آگينت بولوب طوروچى بر يەوريگە مالای ايتوب بيرلدى. قمرالدين بو ياڭا اورندە ياخشيغنە خدمت ايتوب، حتى كيبت ۋيۋسكەلرى اوقى، اوقى روسچە يازارغە صزارغەدە اويرەنوب آلدى. موندەدە ايسكى عادتى بويىنچە هر بر مسئلەگە، سوزگە قاتشونى ياراتسەدە، بو اورندە آنڭ بو كيلوشسز معاملەلرندن كولوبكنە قالالر ايدى. عارسز يەورەيگە ئەرسز قمرالدين نڭ ئەرسزلگى اوخشاب، آنى پوچتەغە، حتى بعض بر آقچەلى يومشلرغەدە يورتە باشلادى. قمرالدين اوزن بومشقە يوروچى مالاى ايتوبكنە طوتمى، مذكور اوبشيستۋانڭ مديرندە زورراق فرض قيلوب، آغاى انيگە مصلحتلردە بيروب يورى باشلادى. چنلابدە اول صوڭغى پاژاردن صوڭ ئلله نيچك بيگرەكدە زورايوب كيتدى. حتى اول: ــ تلەمەگان كشيمە مين بر تين استراخاۋاى آقچەسى بيردرمەسكە كوچم يتە ــ ديبدە سويلەنگەلى باشلادى.

اول ايندى حاضر زور كشى بولدى. مثلا اول اۋلدەگيچە كنودن قايتا طورغان كەجەلرگەدە حاضر آطلانمى ايندى. طورى كيلگاندە بولاى طاياق بلەنگنە كەجەنڭ ياخود اورام اتينڭ قابرغاسينەغنە تورتكەلەب آلغالى ايدى. قمرالدين نڭ يورەگندە زورايو طاو قدر بولسەدە، اشدە اۋلدەگيچە اوك يومشقە يورو كانتور ايدەنلرى سبرو بلەنگنە قناعتلەنوب طورا ايدى. شولايدە، اوزينڭ مذكور اوبشيسنۋانڭ ايڭ كبرەكلى كشى‌سى ايكانچيلگندە آنڭ ايمانى كامل ايدى. حتى اول بولماسە اوبشيستۋانڭ بتون اشلرى طارمار كيلوب، بتونلەی اشلر طوقتالاچق تولى ايدى. قمرالدين بو فكرنى اوزينڭ عقلسزلغندنغنە چقارمى ايدى، يوق؛ آنڭ سببلرى بار ايدى؛ چونكەاول فيرمانڭ آدريسلرن ابجدنى كوڭلدن بلگان شيكللى بلە ايدى.

II

قمرالدين خدمت ايتە طورغان شركتنڭ باش مديرى اوزينە يوبەلەی ياصاغان كوندن باشلاب قمرالدين كوڭلندە يوبەلەی ديگان بر آورو پيدا بولدى. آنڭ يوبەلەیياصاب تورلى بولەكلر آلو خيالى كوندن كون اوسە، زورايا باردى. قمرالدين چە اويلاغاندە بو بردە عجب توگل ايدى. بر قارت اورص اوزينە يوبەلەی ياصاغاچ، شركتنڭ بتون اشلرن آلوب باروچى قمرالدين گە بو بەلەی ياصاميچە قالو ئلله نيچك كيلوشمى ايدى شيكللى. اول ايسەبلى طورغاچ اوزينڭ خدمت ايتە باشلاوينە اون يل طولو مناسبتيلە اوزينە بر يوبەلەی ياصارغە اويلاب، فكرن كونى تونى شول يوبەلەی ياصاو اشندە يورتە باشلادى. اول يوبەلەیی آرقاسندە اوزن بتون دنياغە كورسەتوب، زور، مشهور كشى بولوب كيتووندە اصلا شبهە طوتمى ايدى.

ــ ئلله نيندى ملالردە يوبەلەیار ياصاب بتون

كيتوب، توشده كوروب آلدى. توشنده اول «يو بەلەى»نى پاشتيتكەده، پەكلەواننى گەده اوخشاشلى بر نرسه ايتوب كوردى.

علام شاكرد دعوتنامەدەيازلغان «يو بەلەى مجلسينه رحيم ايتكز» ديگان جملەنى كورگاچ ده، «يو بەلەى»نى بر تەملى آشدر ديب كوكلينه اوطرتقان ايدى. لكن موندن اوچ يل مقدم «يو بەلەى» راصخوتينه ديب فاتيرينه بر صوم ايللى تين آرتدرلغانلغى ايسينه توشكاچ، قمر الدين نڭ يو بەلەيينه نى ديبده معنى بيره آلميچه آبدراب قالدى. تو بلەوچى صفى الله آنى مونى اويلاميچه آش ياولقنڭ چيتى بلەن طرناقلرندەغى بلچراقلرن آرچوب اولطرا ايدى.

طابننڭ تو بەن باشنده اولطرغان اوندەوچى صفا، قوناقلرنڭ بولاى آفرن جييلو وينه بورچلوب، ايشك آچلغان صاين:

— ئە، مونه كيلەلر، مونه كيلەلر! — ديب زارقغان قوناقلرغه روح كرتورگه طرشا ايدى.

«يو بەلەى» صاحبى قمر الدين، طاباغەباصقان مەچى شيكللى، ضياليلرنڭ، بايلرنڭ مجلسكه كيلمەولرينه بورچلوب: «دعوتنامه لرنى ياخشيلاب طاراتماغانسڭ!» ديب اوندەوچى صفاغه بەيلەنه ايدى.

ساعت اوننى صوقدى. طابنده كشى آرتمادى. قمر الدين اوستەل باشينه باصوب، قيافتسز يوزن طاغنده قيافتسزلەندروب، بورچلغان طاوش بلەن نطقن باشلادى:

— جماعت! كيلمەگانلر بزگه اوپكەلەمەسونلر. بز كوتەسن كوتدك ايندى. افنديلر، اى يعنى دوستلر! بو گون مينم يو بەلەيم. آبرام بنياميناوويچ قول آستنده آرمى، طالمى اون يل خدمت ايتدم. مين آڭار خدمتكه كرگانده روسچه بر حرفده طانومى ايدم. ئە حاضر اللهغه شكر، باصمانىغنه توگل، يازمانيڭ اوقوشدرا باشلادق ايندى. آنڭ يعنى آبرام بنياميناوويچ نڭ يومشينه يورى باشلاغانمه بو گون اون يل طولدى. مونه بو گون مينم يو بەلەيم جماعت! — ديب سوزن بتروب بيش آلتى مينوت قدر باصقان ييرنڭ قاتوب طورسەده، مجلسده اول - بو كورنمەدى. قمر الدين اچندن نادان دوستلرن، هم اوندەوچى صفانى سوگه باشلادى.

آشلر آشالدى، چەيلر اچلدى، مجلس يابلوب فاتحەده بيرلدى. تيك قمر الدين گه بوله كارگنه بيرلمەدى. خلق اورنلرندن قوزغالا باشلاغاچ، كومەچچى شمس ولى اورنندن طوروب:

— جماعت طوقتاڭز، «يو بەلەى» بار بيت ئەلى - ديدى. قمر الدين گه بورلوب:

— قمر الدين دوست، يو بەلەى، يو بەلەيك قاين؟ ئلله اونوتقان ايدكمى؟ — ديدى.

ايتكچى علاجى ميقلرن رەتلەب:

— قايا قمر الدين دوست، بارى بر بو گونگى تون اوتدى ايندى كيتر تگى نيچك ئەلى «يو بەلەى» ديسكمى، آوز ايتيك ايندى! — ديدى.

كەلەوچى نور محمد بولارنڭ يو بەلەينى ده بلمەولرينه اچى قاتوب كولوب، علاجى نڭ قلاغينه بلدكلى طاوش بلەن:

— علاجى دوست، يو بەلەينى آشاميلر آنى! قاتى نرسه اول، تشڭ اوتمەس! — ديب ياڭادن كوله باشلادى. علاج الدين آبدراب قالوب:

— مين بلمەيم، مين اوزمگنه اويلاغان ايدم. صوڭ نورى دوست، نرسه اول؟ — ديدى.

نور محمد كوكرەگن كيروب:

— اولمى؟ اول مه... ده.. ل! شاكر اوندرنڭ كوكرەگنده كورگانڭ يوقمنى؟ هى، هى! مونه نرسه اول . . . — ديدى.

دوستلرينڭ يو بەلەينى آڭلاماولرينه قمر الدين نڭ اچى پوشوب، كيلەچك يو بەلەيلرده بلكه فائدەسى بولور ديب، يو بەلەينڭ نرسه ايكانلگن سويلى باشلادى. قمر الدين صوڭغى نطقنده يو بەلەينڭ بوله كاردن باشقه كوركى بولماغانلغن آچق هم اوستا ايتوب سويلەدى.

تاتار دنیاسن شاولاتقاننی، میڭا نیگه شاولاتماسقه — دیب، تەملی تەملی خیاللرغه باتوب،

— مونه مینم یوبەلەیم بولا،دی. یوبەلەی خبری دنیاغەچققاچده بتون گەزیتەلر مینم حقمدەغنه یازا باشلارلر. مینی کوتەرورلر، اول بیت آلارغه آور اش‌توگل. مونه صوڭندن‌مینی پیترگەدیپوتات ایتوب بیەرورلر. مین دیپوتات بولوب کونینه اون بیش صوم ژالونیه آلوب رحتلەنوب یورورمن، اما کوڭللی بولور صوڭ!.. — دیب تورلی، تورلی خیاللرغه چوموب کوب وقتده کانتور ایدەنلرن سبرورگەده اونوتوب بیەره ایدی. یوبەلەی‌نڭ صوڭغی موندی یاقتی، کوڭللی‌بولولری قمرالدین‌نی یوبەلەی یاصارغه قزقدرغاندن قزقدرا ایدی.

اول یوبەلەی حقنده اویلی، اویلی حتی خیاللر- ینەده چن اش دیب اشانا باشلادی. بر طانشندن یوبەلەی دعوتنامەسی تصنیف ایتدروب، آنی تیاتر لیتوچکەسی قدر زور آق کاغزگه آلتون بلەن باصدروب، آلدن حاضرلەب قویدی.

یوبەلەی کونی یاقنلاشدی.

قمرالدین‌یوبەلەی دعوتنامەسن شهرده‌گی جماعت خادملرینه، محررلرگه، گەزیتەمخبرلرینه، آرتیستلرغه، بایلرغه هم اوزینڭ یاقن دوستلرینه اوندەوچی صفادن وقتنده طاراتدردی.

مونه ایندی اول یوبەلەیی حقنده گەزیتە- لرنڭ شاو کیلولرن توزمسزلك بلەن کوته باشلادی. حتی برور گەزیتەگه باصدروب چقارورغه‌صورالغان حاضر بولوب طورسون، دیب فاتا گرافیچسدکی کارتچکەسنده کوز آلدینه ئلوب قویدی.

بر کون اوتدی، ایکی کون اوتدی، یوبەلەی کونیده کیلوب یتدی، لکن گەزیتەلرده اول - بو کورنمەدی. فاتا گرافیچسکی کارتچکەنی‌دەصوراوچی بولمادی. قمرالدین بو اشکەچنلاب‌اوق بورچلدی،

— شول قدر راصخودلر طوتوب یوبەلەی یاصاب گەزیتەلرگەده کرمەگاچ، اول نرسەگنه بولا ایندی، دیب نی قدر قاتی اویلاسەده، آنڭ قاون توسلی اوزونچەباشی بو آڭلاشلماغان مسئلەنڭ اوچینەچقا آلمی ایدی.

III

قزغان قوی مایی ایسی طولغان کچکنه، تەبەنەك بولمەنڭ دیوارلری بوگون ئالە نیندی شمائیللر بلەن بیزەلگانلر ایدی. بو شمائیللرده طوپاص بارماقلر بلەن زورغنه ایتوب: «۱۹۰۵ — ۱۹۱۵ قمرالدین شمس‌الدینف یوبەلەیی» دیب یازلعان یەمسز یازولر بولمەگه کروچینی فابوب یوتاردای یولوب طورالر ایدی.

بو یەش کیلون صاندغینه اوخشاشلی کچکنه بولمه اورتاسندەغی زور اوستەل آرتنده اولطرشقان بر تورکم خلق، نرسەدر کوتوب طورالر ایدی. بو قوناقلر آراسنده قمرالدین‌نڭ ایڭ یاقن دوستلرندن: ایتکچی علاجی، کومەچچی شمس ولی، کەلەوەچی نور محمد آیروچه مهابت هم شاد یوزلی ایدیلر. کیچ ساعت ۷ ده مجلس آچلاچق بولسەده، ضیالیلرنڭ کیلوب یتمەولری آرقاسنده مجلسنڭ آچلووی بر آزغه کیچکدرلدی.

ساعت ۸ نی صوقغانده مجلسده کەلەوەچی نور محمددنده زورراق، عالمرەك کشی کورنمەدی. دیواردەغی ایسکی ساعت قمرالدین‌نڭ اوز طاوشینه اوخشاغان چرلداوقلی طاوش بلەن کیچکی طوقزنی صوغا باشلاغان، ایتکچی علاجی‌نڭ کوتەرگه آرتق صبری قالماغاچ، بورچلوب:

— قمرالدین دوست، بر بیت اش کشیسی، اوزڭده بلەسڭ،حاضر بزنڭ اشنڭ قزو چاغی، میڭا قایتورغه رخصت ایت ایندی. جیڭگەڭ اورون جەیوب کوته طورغاندر ایندی. مینم ایرته‌گه ساعت بیشده طوراسم بار بیت—دیب اورندن قوزغالا باشلادی.

کومەچچی شمس ولی آغای، «یوبەلەی»نڭ نرسه ایکانچیلگن‌اویلی، اویلی اوطرغان‌اورندن یوقوغه

کیتوب، توشدە کوروب آلدی. توشندە اول «یوبەلەی»نی پاشتیتکەدە، پەکلەواننی گەدەاوخشاشلی بر نرسە ایتوب کوردی.

علام شاکرد دعوتنامەدەیازلغان «یوبەلەی مجلسینە رحیم ایتگز» دیگان جملەنی کورگاچدە، «یوبەلەی»نی بر تەملی آشدر دیب کوکلینە اوطرتقان ایدی. لکن موندن اوچ یل مقدم «یوبەلەی» راصخوتینە دیب فاتیرینە بر صوم ایللی تین آرتدرلغانلغی ایسینە توشکاچ، قمرالدیننڭ یوبەلەیینە نی دیبدە معنی بیرە آلمیچە آبدراب قالدی. توبلەوچی صفی الله آنی مونی اویلامیچە آش یاولقنڭ چیتی بلەن طرنافلرندەغی بلچرافلرن آرچوب اولطرا ایدی.

طابننڭ توبەن باشنن اولطرغان اوندەوچی صفا، قونافلرنڭ بولای آقرن جیبلوینە بورچلوب، ایشك آچلغان صاین:

— ئە، مونە کیلەلر، مونە کیلەلر! — دیب زارقغان قونافلرغە روح کرتورگە طرشا ایدی.

«یوبەلەی» صاحبی قمرالدین، طاباغەباصقان مەچی شیکللی، ضیالیلرنڭ، بایلرنڭ مجلسکە کیلمەولرینە بورچلوب: «دعوتنامەلرنی یاخشیلاب طاراتماغانسنڭ!» دیب اوندەوچی صفاغە بەیلەنە ایدی.

ساعت اوننی صوقدی. طابندە کشی آرتمادی. قمرالدین اوستەل باشینە باصوب، قیافتسز یوزن طاغندە قیافتسزلەندروب، بورچلغان طاوش بلەن نطقن باشلادی:

— جماعت! کیلمەگانلر بزگە اوپکەلەمەسونلر. بز کوتەسن کوتدك ایندی. افندیلر، ای یعنی دوستلر! بوگون مینم یوبەلەیم. آبرام بنیامینوویچ قول آستندە آرمی، طالمی اون یل خدمت ایتدم. مین آکار خدمتکە کرگاندە روسچە بر حرفدە طانومی ایدم. ئە حاضر اللەغە شکر، باصمانی غنە توگل، یازمانی اوقوشدرا باشلادق ایندی. آنڭ یعنی آبرام بنیا-مینوویچنڭ یومشینە یوری باشلاغانمە بوگون اون یل طولدی. مونە بوگون مینم یوبەلەیم جماعت! —

دیب سوزن بتروب بیش آلتی مینوت قدر باصقان ییرنن قاتوب طورسەدە، مجلسدە اول - بو کورنمەدی. قمرالدین اچندن نادان دوستلرن، هم اوندەوچی صفانی سوگە باشلادی.

آشلر آشالدی، چەیلر اچلدی، مجلس یابلوب فاتحەدە بیرلدی. تیك قمرالدینگە بولەکار گنە بیرلمەدی. خلق اورنلرندن قوزغالا باشلاغاچ، کومەچچی شمس ولی اورنندن طوروب:

— جماعت طوقتاگز، «یوبەلەی» بار بیت ئەلی - دیدی. قمرالدینگە بورلوب:

— قمرالدین دوست، یوبەلەی، یوبەلەیڭ قاین؟ ئلله اونوتقان ایدگمی؟ — دیدی.

ایتکچی علاجی میقلرن رەتلەب:

— قایا قمرالدین دوست، باری بر بوگونگی تون اوتدی ایندی. کیترتگی نیچك ئەلی «یوبەلەی» دیسگمی، آوز ایتیك ایندی! — دیدی.

کەلەوچی نور محمد بولارنڭ یوبەلەینیدە بلمەولرینە اچی قاتوب کولوب، علاجینڭ قلاغینە بلدکلی طاوش بلەن:

— علاجی دوست، یوبەلەینی آشامیلر آنی! قاتی نرسە اول، تشنڭ اوتمەس! — دیب یاکادن کولە باشلادی. علاج الدین آبدراب قالوب:

— مین بلمیم، مین اوزمگنە اویلاغان ایدم. صوڭ نوری دوست، نرسە اول؟ — دیدی.

نور محمد کوکرەگن کیروب:

— اولمی؟ اول مە ... دە .. ل! شاکر اوندرنڭ کوکرەگندە کورگانڭ یوقمنی؟ هی، هی! مونە نرسە اول . . . — دیدی.

دوستلر ینڭ یوبەلەینی آڭلاماولرینە قمرالدیننڭ اچی پوشوب، کیلەچك یوبەلەیلردە بلکە فائدەسی بولور دیب، یوبەلەینڭ نرسە ایکانلگن سویلی باشلادی. قمرالدین صوڭغی نطقندە یوبەلەینڭ بولەکاردن باشقە کورکی بولماغانلغن آچق هم اوستا ایتوب سویلەدی.

ایتـكچی علاجی‌غه قمرالدین‌نڭ صوڭغی سوزلری تاءثیر ایتوب، آبدراغانده، اویالغانده صماق بر طاوش بلەن:

ــ آلای ایکان! قمرالدین دوست: عیبلەمە ایندی، بز نادان کشی، همه نرسەنیده فایدن بلوب بترەسكڭ آنی. یاری قمرالدین دوست، اوتـكان اش اوتـكان، آنی قایتاروب بولماس. ئه سین مونه نرسه، ایسکی چیر بیکارگنی ابرته‌گه میڭا کیتر مونه دیگان کوندن طابانچه صالوب بیرورمن؛ «یو بەلەی» بوله گندن بولور! ــ دیدی.

IV

نیچه آیلار طرشوب جیبلغان اقچەغه یاصالغان «یو بەلەی» مجلسینڭ موفقیتسز چقغانلغن قمرالدین اوزیدەسیزدی. شولایده اول بو اشکه آرتق خفالانمادی. آنڭ فکرنچه «یو بەلەینڭ» بولای موفقیتسز چغووینه فقط اوندەوچی صفاغنه عیبلی ایدی. اول «یو بەلەی» مجلسینه ضیالیارنڭ، بایلرنڭ کیلمەولرن دعوتنامەلرنڭ اوندەوچی صفا طرفدن وقتنده طاراتلماوندنغنه کوره ایدی. شوڭار کوره، الله عمر بیروب، اون بیش یللق «یو بەلەی» یاصاغانده، دعوتنامەلرن بالذات اوزی یوروب طاراتورغه قرار بیردی.

بتدی.

ك. تینچورین.

تاتار صرفلری.

«چوبار گرامماتیکه»لر ــ قیوم ناصری‌نڭ تاتار صرفینه خدمتی ــ آنڭ انموذجی ــ امید بایف اثری ــ صرف توركیلر ــ عماد نوغایبكنڭ «تورك»ی ــ هادی مقصودی، احمدجان خلفه، معلم کبوتری‌لرنڭ صرف توركیلری. صوڭغی تاتار صرفلری ــ صرف فننده علمی اساسلر ــ تقلید هم تأثیر مرتبەلری.

(فاتح سیفی، جمال‌الدین ولیدف، هم ع. سعدی افندیلرنڭ یاڭا چقغان صرف ونحو کتابلری مناسبتی بلەن).

I

«شورانڭ» بو یلغی سنته بر ۱۵ ده چقغان نومیرنده «ابراهیم» امضالی بر ذات، تاتار تلینڭ صرف ونحولری حقنده، هیچ بر مسئله‌گه یاقن کیلوب قاغلمیچه، وهیچ بر صرف کتابن آیروب آتامیچه، بیك یوغاریدن طوروب، بر مقاله یازا. صرف کتابی چغارام دیگان ایدەشیمه:

ــ سینکی ۹۹نچی صرف بولور، اما باشقه هیچ بر معنی چقماس، دیب ئەیتدم دی.

خریستوفر قولومبدن صوڭ، مڭده برنچی مرتبه:

ــ یاڭا دنیا ــ آمریقا ــ کشف ایتدم دیب دنیاغه اعلان تاراتقان بیچاره کبك، شول نسبتده اوزی تاغی بیك یوغاریده، تمام هواده طوروب، صرف‌نڭ توزولووی:

ــ آنڭ روسچه، تاتارچه یاکه عربچه وتورکچه اصطلاح بلەن یازلغان بولووندە توگل، بزنڭ صرفچیلر منه شونی آڭلامیلر، صرف فنی‌نڭ یولی ــ اوز تلمزنڭ روحینه کروب، آنده بولغان مناسبتلرنی ازلەب، شولرنی قانون رەوشینه کرتوده‌در، دیگان بیك «یاڭا» حقیقتنی اعلان قیلا. موڭا باشقەده بیك یراقده طوروب، هیچ بر مسئله‌گه یاقن کیلوب قاغلمیچه، بیك یوغاریدن قاراب بو حقده مقاله یازوچی، سوز سویلەوچیلر بایتاق اوچری.

تاتار تلینڭ املاسی، صرف ونحوی حقنده بایتاق کشیلرنڭ کوب عمر وکوب خدمت بیرولری کوز آلدمده بولغانغه، مین، حاضر ایندی بر فن درجەسینه جیتـكان بو یاڭا موضوع حقندەغی ازلەنولرنڭ بو کونگەچه ایرشه آلغان قیمتلری حقنده

بر نیچه سوز ئه‌یتورگه وقت دیب بله‌م.

II

مسئله‌نی آچق آڭلاو اوچون، آنڭ تاریخی فهرستن کوز آلدمزغه کیترسه‌ك، شاید ضرر ایتکان بولمابز.

تاتار املاسی، تاتار صرف ونحوی دیگان موضوع بزده قاچان تلگه آلنا باشلاغان؟ بو باشلانو-نیندی تأثیرلر آستنده بولغان؟ بونی، کونلری، یللری بله‌ن ئه‌یتوب بیررگه حاضرگه قولمده‌غی ماتیریال جیتمی. تیك بر نیچه سوز بله‌ن ئه‌یتوب اوته‌رگه مجبورمن.

اوز اداره‌لرنده یه‌شه‌گان تاتارلرنڭ تلن بلورگه روس خلقنده کوبدن احتیاج سیزلگان. منه شول احتیاجنی آز بولسه‌ده اوته‌و یولنده روس مستشرقلری تاتار، آذربیجان، قازاق تللرنده موندن یوز یللر ئلك اوك صرف کتابلری توزوگانلر. بو کتابلر قای بر روس مکتبلرنده درسلك قیلوب اوقوتو نیتی بله‌ن یازلغانغه، طبیعی باشدن آیاق، روس قالبینه صالنوب اشله‌نگانلر. چنن ئه‌یتکانده، بولر بوتونله‌ی روس گرامماتیکه‌لری — تیك آلارغه مثاللرغنه تاتار سوزندن آلنغان. اصطلاح روسچه بولا، هم بو روس حرفی بله‌ن باصلاده. شونڭ آستینه تاتارچه سوزنی مثال ایتوب گنه کیتره. مثلا:

Мѣстоимение دیگان سوزنی شولای روس حرفی بله‌ن یازاده آڭا مثال ایتوب، تاتار حرفی ایله یازلغان «مین»، «سین»، «اول»، دیگان کبك سوزلر کیتره. بوتون اثر شولای روس گرامماتیکه‌سینڭ روسچه اصطلاحینه تاتار سوزن مثالغه کیترودن عبارت. بولرنڭ هیچ برنده تاتار تلینڭ اوزینه مخصوص خاصیتلری قطعیا یوق. بولر تیك روس گرامماتیکه‌سی یاردمی بله‌ن تاتار تلن آزماز اویره‌تورگه تلودن باشقه نه‌رسه توگل. بولرنی تاتار تلینڭ صرف ونحوی دیب آتارغه هیچ بر یول یوق. بولر فقط — تاتار تلن گرامماتیکه بوینچه بولگه‌له‌ب قاراو حقنده برنچی تجربه‌لردر.

چوبار «گرامماتیکه» دیب آتالورغه تییش بولغان بو تیپ صرف کتابلری حقنده ذهنگه آچق بر صورت آلو اوچون، میرزا کاظم بك‌نڭ «تورکچه-تاتارچه گرامماتیکه» هم میلیارانسکی طرفندن باصدرلغان بر «قازاق تلینه گرامماتیکه» ایله مرحوم قیوم ناصری‌نڭ روس مکتبلری اوچون یازغان «تاتار تلینه گرامماتیکه»سی کبی بر نیچه اثرنی کورو جیته‌در. بولر هم بولر تیبنده یازلغان باشقه‌لر «تاتار گرامماتیکه»لری‌نڭ همه‌سی‌ده شول یوغارغی اصول بوینچه — یعنی روس گرامماتیکه‌سنده‌غی قاعده‌لرغه روسچه اصطلاح آستنده تاتارچه سوزنی مثال ایتوب کیترودن عبارتدر. شوڭا کوره بو تیپ صرفلر — بو چوبار گرامماتیکه‌لر — تاتار تلینه خدمت ایتدیلر، تاتار صرفی‌نه باشلانغچ بولدیلر، دییه‌رگه ممکن توگل. بولر تیك فهرستنی طوترو اوچونگنه تلگه آلنورغه یاریلر.

III

اما تاتار تلینڭ املا، صرف ونحو قاعده‌لری اوزینه آیرم بر فن صورتی بله تیکشرله باشلاوغه ئه‌لی کوب توگل. بو خدمت‌نڭ فقط یکرمی یللق عمری بار.

تل وادبیات آغملرینڭ، باشن ازله‌ب بارا طورغاچ، هر ییرده قیوم ناصری‌غه باروب تره‌لدیگمز کبك، املا صرف ونحو فنینڭ تاریخن تیکشره باشلاسه‌ق‌ده، بز اختیارسز قیوم ناصری‌غه باروب طوقتیمز.

۱۸۹۵نچی یلده قیوم ناصری‌نڭ «انموذج»ی چقدی. حاضرگی کونده صانلری یکرمیگه یاقنلاشقان صرف ونحو کتابلرینڭ باشی — بسم اله‌سی — قیوم أفندی‌نڭ شول کتابی‌در. تاتار صرفی‌نڭ فنی بر صورت ایله دنیاغه چغووی تاریخن بوتون آڭلاو اوچون بز اول اثر آلدنده بر آز طوقتارغه، مرحومنڭ اول خدمتی قارشیسنده تز چوگه‌رگه تییشلیمز.

بو اثرنڭ ایڭ زور خدمتی — بزده تاتار تلی دیگان بر نه‌رسه‌نڭ اعتبارغه آلنا باشلاوینه تأثیر

ایتووی جهتنده‌در.

اورنبورغده ولی ملادن بر چینوڤنیك مفتش:

—مدرسه‌کزده‌تاتار تلی اوقوتاسزمی؟ —دیب صوری.

موڭا قارشی تاتار مدرسی بیك قصقه‌غنه‌ایتوب:

— آنی نیگه‌اوقوتوب مشقتلنیك؟ اورده‌ك بالاسن یوزه‌رگه اویرتمیلر، اول اوزندن اوزی بلوب کیته. شونڭ کبك آدم بالاسینه‌ده اوز آنا تلن اویره‌توب طوررغه حاجت یوق اول آنی اوزندن اوزی بله... — دیب جواب بیره.

بوجواب—بر ولی ملا جوابی توگل. بو—بوتون تاتار خلقینڭ جوابی. بوجوابدن بوتون تاتار خلقینڭ—اوز تلینه قاراشی آچق آڭلاشلا. اول زمان تاتار تلن اوقوتو، آنڭ صرف ونحون ازله‌ب طورو قاین—آنده تاتارچه یازو نادانلق صانالا، آتالر مدرسه‌ده‌گی بالالرن، خطلرن عربچه یا صارتچه یازماغان اوچون، نادانسز دیب شلته‌لیلر ایدی. ایسکیلرگنه توگل، بیك یاڭا مدرسه‌لرده‌ده منه ۱۹۱۰نچی یلغه قدرلی تاتار تلی دیگان نه‌رسه یوق ایدی. مین ایڭ یاخشی تاتار مدرسه‌سی صانالغان «عالیه»دن ۱۹۰۹نچی یلده‌چقدم، لکن تاتار املاسی، تاتار صرفی ونحوی طوغرنده—خدا حقی اوچون‌ده بر حرف ایشته آلمادم.

بو—همه یرده شولای ایدی.

منه اوز تلینه قارشی اعتبارسزلغی شول مرتبه‌ده بولغان تاتار خلقی اچندن یکرمی یللر ئلك بره‌و چغوب‌ده، تاتار تلینڭ صرف ونحوین یازووی—بوشبهه‌سز بیك زور وبیك قیمتلی خدمت ایدی. مونڭ بله‌ن برنچی سوز ئه‌یتلگان، برنچی ئورلوق چه‌چلگان بولدی.

بو یاق—مرحوم ناصری خدمتی‌نڭ ایڭ قدرلی یاغی. اثرنڭ اچینه کروب، طوتقان یولن ازلی باشلاسه‌ق، منه شول حال کوره‌بز.

اثر—بوتونله‌ی دییه‌رلك عرب صرف ونحولری ره‌وشنده یازلغان. آلیق برنچه مثال:

—کلمه‌یا که سوز دیگانمز معنای مفرد برابرینه وضع قیلنمش بر لفظ، که کلمه اوچکا منقسمدر: بر قسمی—اسم، ایکنچی قسمی فعل—اوچنچی قسمی حرفدر. بس اسم دیب شوندایین کلمه‌نی ایتورلر، که اوزنداگی بر مستقل معناغه دلالت قیلور اما زمان فهم‌لانماس... الخ.

عرب‌نحوی بله‌ن تانش کشیلرگه‌آچق معلوم، که بولر هه‌مه‌سی‌ده ابن حاجدنڭ: — الکلمه، لفظ وضع لمعنی معنی مفرد وهی اسم او فعل اوحرف. الاسم مادل علی معنی فی نفسه ولا یدل علی احد من الازمنة الثلاثة ..الخ، دیگان سوزلرنڭ حرفکه‌حرف ترجمه‌سی‌در.

بوتون اثر شول ره‌وشچه عرب اصطلاحاتی، عرب تعریفاتی آستنده تاتارچه سوزلر مثال ایتوب کیترله: اسم معرب، اسم مبنی، اسم ذات، اسم عین واسم معنی، اسم تفصیل، اسم ضمیر، اعراب موصولات، مفعولات دیب آلناده، شوکار آت، کشی، آورراق، مین، ده، نڭ، آنچالاین، شونچالاین دیب مثال کورسه‌تله.

اثر کوب یرنده شولای عربکه ایه‌ره. فقط بر یرده روسقه ایه‌رگان. بوده — падежъ مسئله‌سی.

پادیژنی «اعراب» دیب آتی‌ده روسده‌غی کبك آلتی جیلدی تورلی پادیژ یاصی هم آلارغه عربچه‌دن مفعول به‌اعرابی، مفعول منه، مفعول مع اعرابی، اضافه اعرابی دیب اسملر بیره.

قصقه‌سی، شول بر مسئله‌نی آیروب آلسه‌ق، بو کتاب تاتار سوزلری آراسنده‌غی مناسبتلرنی ازله‌ب تاباده، شونی عرب صرفی ونحوی قالبینه‌صالوب بزگه‌آڭلاتا. شوڭا کوره، بو اثر بر قاراشده تاتارچه سوزلر بله‌ن مثال کیترلگان عرب صرفی، عرب نحوی توسن آلوب، تگی یوغاریده سویله‌نگان «چوبار گراماتیکه» لرنڭ ایکنچی تورلیسی—عربچه‌سی، گنه بولوب قالا شیکللی کورینه.

لکن بونڭ شولای کورنووی—آشغچ قاراشنڭ

غنه نتيجه‌سى. اما بز نچكه‌له‌ب قاراسه‌ق، عرب صرفى ونحوى قالبينه صالنغان بو اثرده فقط تاتار تلينڭ روحندن‌غنه طوغان بيك كوب قاعده‌لر تاباچقمز. آليق بر نيچه مثال:

۱) املا مسئله‌سنده قيوم افندى عرب اصولندن بوتونله‌ى چغا. اول حرفلرنى تاوش حرفى بله‌ن مد حرفينه آيراده، مد حرفلرى حقنده بيك توبلى نه‌رسه سويلى. آنڭ مدنى اونغه طوترووى، آلارنى مثاللرى بله‌ن قيلووى — بو بوتونله‌ى عرب تأثيرندن قوتولودر. اول اوزى بو ياڭا املا بله‌ن يازا آلماغان ايكان - آنڭ سببى ناصرى‌ده توگل، بلكه آناردن كوچليره‌ك بولغان «زمان»ده‌در.

۲) آلتنچى بيتده «بر حرفنڭ ايكنچى حرفكه انقلابى»، «ايكى تاوش حرفى برگه يولقسه» هم «متغير سوزلر» ديگان فصللرى‌ده فقط تاتار تلينڭ اوز روحندن طوغان قاعده‌لردن بحث ايته هم صوڭغى صرفچيلر طرفندن قبول قيلنغان حقيقتلرنى آچادر.

۳) جيدنچى وسيگزنچى بيتلرده‌گى «اسم الذات»، «اسم الصفة» هم طوغزنچى‌ده «ياش حيواناتنڭ اسملرى» فصلنده بز فقط تاتار تلينڭ اوز اچندن گنه چققان مناسبتلرنى بر قانونغه صالنغان روشده تاباىبز.

۴) فعللرنى بابقه آيروده، «حرف جرلر» اسمى بله‌ن يوروتكان فصلنده، ايللنچى بيتده‌گى «صرف قاعده‌لرى»نده‌ده بز شولاى‌اوق تاتار تلينڭ اوزن تيكشرو نتيجه‌سنده كيلوب چققان مهم قانونلر كوره‌بز.

سوزنى زايودن قورقماسه‌ق، عرب قالبينه صالنغان بو انموذج‌ده بز تاتار تلينڭ اوز روحينه كروب ازله‌ب آلوب چغلغان تاغى بيك كوب مهم قاعده‌لر صانى آلاچقمز. لكن مين شول قدر بله‌ن‌ده مقصد آڭلانادر ديب اويليم، هم شولر بله‌ن‌ده قيوم افنديڭ «انموذج»ى تگى «چو بار گراماتيكه» لردن بوتونله‌ى آيرلوب، آنڭ تاتار صرفى فننده بسم اه ايكانلگى آچق كورينه‌در، ديب بله‌م.

«انموذج»ده بوتونلك يوق. اول بيلگلى بر اصولنى آلغه طوتوب، شونى هر ييرده رعايه قيلو يولى بله‌ن يازلماغان. نلى البته، زماننده ممكن بولغان روشده. آنڭ بر درسلك بولا آلوب آلماوى حقنده سويله‌رگه‌ده ممكن توگل.

لكن شولر بله‌ن برابر بو اثر هيچ شبهه يوق — تاتار صرفى فنينڭ نيگزينه ايڭ برنچى تاش‌در. صرفچيلرنڭ قولنده قيوم ناصرنڭ «انموذج»ى بولو — آلارنڭ خدمتن بيك كوب جيكلايته. صوڭغى صرفچيلر اوزلرينه ازله‌رگه تييش بيك كوب نه‌رسه‌نى قيوم افندى ازله‌ب تابلغان كويى - يعنى ئه‌زر حالنده كوروب، آناردن زور فائده آلديلر.

ناصرى افنديڭ «انموذج»ى بزگه باشليچه منه شول ايكى ياق بله‌ن قيمتلى هم كيله‌چكده تاتار تلينڭ نظرى ياقدن اشله‌نووى — تاتار صرفلرى‌نڭ فن روشنچه تكامل ايتووى تاريخن يازوچيلر، اميد ايته‌م، اول اثرنى تاتار صرفى فنى نيگزينه برنچى تاش ديب قارارلر.

IV

۱۹۱۰ نچى يللرغه تابا تاتار تلينڭ املا، صرف ونحو قانونلرى تيشنچه تيكشرله باشلى. گازيته وژورنال مقاله‌لرندن اوتوب، بو حقده آيرم كتابلر چغا.

قيوم ناصرى انموذجى بله‌ن بو صوڭغيلر آراسنده اوزاق بر طوقتالو بار. بو اوزون دورده فقط اميدبايفنڭ بر صرف كيسه‌گى يازلغان. لكن اول صرف فنينه هيچ بر ياڭا نه‌رسه قوشمى. اول روسلرغه حرفيا تقليد ايتوب، تاتار تلن پاديژلر بوينچه اولچى. بانقه كوب طوغرى‌ده توركلرنڭ ماضى نقلى عدمى، شرط انفعالى وجودى ديگان كبك نه‌رسه‌لر ايله كتابن طوترا. عموما اميدبايفنڭ اثرنده خدمت ديه‌رلك بر سوز يوق. اول فقط شول ناصرى اثرينڭ قاى بر قاعده‌لرن آلوب، شولرنى روسلرنڭ درسلگى روشنده تزه‌رگه طرشقان.

يوغاريده ئه‌يتلگانچه، اونبيش يلغه ياقن بر

طوقتاو بولا، صوڭره اوننچی یللرغه تاباغنه املا صرف ونحو مسئلهسی یاڭادن جانلانوب، بوحقده بر نیچه اثرلر چغا. احمدجان خلفهنڭ تورکی صرفی، هادی مقصودینڭ صرف تورکی ونحو تورکیلری، معلم کبوتر ینڭ «ترتیب جبرله مختصر صرف‌تورکی»سی بلهن ش-ع. ایمانایفنڭ «نحو وصرفی» — منه شول جملهدندر.

بر دورده‌ك چقغان بو اثرلرنی بر نقطهغه جیا طورغان بیك کوب اورتاق صفتلر بار.

۱) بولر (ایمانایفنی بر یاقغه آلسهق) همهسی-اثرلرن «صرف‌تورکی» دیب آتیلر. بولای آتاونڭ معنیسی قوری اسمده گنه بولسه، آڭا التفات ایتمهس ایدك. لکن اش آلایغنه توگل. بزنڭ خلق اوزن «تاتار» دیب آتارغه قورقا. بو حال موندن بر نیچه یللر ئلك بیگره‌ك کوچلی ایدی. صرف ایپهلریده بز تاتارمی توگلمی مسئلهسنده مضطرب بولولری سببندن اثرلرن نیندیدر طومانلی ایکی معنیلی بر اسم بلهن آتیلر.

۲) بو اثرلر اصطلاحات طوغریسنده هیچ بر یاڭا نهرسه قوشمی- ایسکی عرب وتورك صرفلرنده نیندی اصطلاحات بولسه، همهسن آلاده شول کوینچه استعمال قیلا.

۳) ادبیاتدن یراق طورا. مثالرده علی بلهن ولی، عبدالله بلهن سیفالله سوزلرینه کیلدی، کیتدی کبك فعللر قوشاده بوتون کتاب بوینه شونی استعمال ایته. حالبوکه صرف نحو اوزینڭ هر سوزن، هر قاعدهسن ادبیاتدن آلنغان شاهدلر بلهن نغتا باررغه تییشلی.

۴) بو صرفلرنڭ ایڭ اورتاق خطالری روسنڭ (падежъ)ن آلودهدر. بو مسئلهگه آلغی فصلده نغراق طوقتایاچق بولغانغه، حاضرگه تیك شولای ئهیتو بلهن اوتهم.

۵) اساسی یاقدن قاراغانده کورینه طورغان بو خطالر اوستینه، آلارده اشلهنمهگانلك آشقچلق هر سوزلرنده سیزلوب بارا.

۶) املا مسئلهسنده، هادی مقصودینقن بر یاقغه آلسهق، اول یوغارغی صرفلر هیچ بر بیلگلی یول بیره آلمی. حالبوکه صرف بلهن املا مسئلهسی بر برسینه، شول درجهده نق باغلانغان،که بولرنی بر برندن آیررغه قطعیا ممکن توگل.

شول کیمچیلکلری ایله برابر بولر تاتار صرفی فننه آزمی کوبمی یاڭا قاعدهلر قوشدیلر. خصوصاً مقصودف صرفی بومسئلهنڭ اهللری اوچون، قیوم ناصریدن صوڭ، بر آز اوق یاڭا مناسبتلر ازلهب چغارا، شونی قاعده رهوشینه کرته.

مین اوزم تجربه بلهن بلهم. صرف یازغانده میڭا آنڭ بایتاق فائدهسی تیدی.

V

شول یوغارغی اثرلردن برهر یل صوڭ عماد نوغایبکنڭ «تورلك» دیگان کتابی چغا. تورلك- دیمك. محررچه، آنا تلمزگه صرف دیمك بولادر. بواثر املانی برنچی پلانغهقویا. اوزی اون مدطرفداری بولغانغه، بوتون اثرن، عادی کوزگه اوقو ممکن بولماس مرتبهده چوبار بر املا بلهن یازا.

یوغارغیلر تعریف واصلاحات طوغریسنده بوتونلهی عرب وعثمانلی اثرلرینه ایپهرگانلر ایدی. «تورلك» بوتون معنیسی بلهن شولرنڭ ریا کسیهسی- کیر-یسی-در. محرر، گویه، کتابینڭ باشینه یازوب قویغان:

-- بواثرگه هیچ بر چیت سوز کرمهس!!

هم شونی رعایه قیلغان. بوتونلهی تاتارلاشوب بتکان «حرف» دیگان بر سوزنی آلماسهق، سیکسهن بیتلی کتابده باشقه هیچ بر چیت-روسچه، عربچه یا فارسیچه-سوز اوچراتا آلمادم. محررنڭ بو فکری عملگه کررگه ممکن بولماسهده اثری تاتار تلن صاقلاو یولنده اشلهوچیلرگه زور خزینه ایدیکنده شبهه یوق. عماد افندیازلهگان، تیکشر-نگان اونوتولغان سوزلرنی قبردن چغارغان. بیش آلتی یوزگه یاقن یاڭا اصطلاح یاصاغان بولر البته

بزنڭ تل تيكشر وچيلرمزگه زور ماتيرييال بولاچق.

اثر اوزينڭ تلی طورنده شول درجه‌ده صاف تاتارلقغه طرشسه ده، تلده بولغان سوزلرنڭ مناسبتندن طووارغه تييش قاعده‌لرنی بيان اوچون يول صايلاوده حرفيا روس گراماتيكه‌لرينه تقليد قيلغان. ناصری نی درجه‌ده عربكه ايه‌رسه، نوغايبك شول درجه‌ده روسقه ايه‌ره. آيرمافقط شونده‌غنه: ناصری عربچه‌نی اصطلاحی، تعريفی بله‌ن بوتون كوينچه آلا، نوغايبك روسچه اصطلاحنی حرفيا تاتارچه‌غه ترجمه قيلا.

бу تقليدنڭ ايڭ آچق اورنی падежъ مسئله‌سی‌در. لكن بر پاديژ ده‌غنه توگل. روسلرنڭ بر تورلی گراماتيكه‌لرندن Этимологія نڭ باشنده جمله‌نی تعريف قيلالرده صرف قاعده‌لرن سويله‌مه‌س بورون جمله‌نڭ كيسه‌كلرن آڭلاتالر. عماد افندی ده جمله‌نی، آنڭ كيسه‌كلرن سويله‌گاچ، ايه‌رچن كيسه‌كلرگه كيله. روسده آلاردن برسی آبستايانلستۋ اديب آتالا. نوغايبك مونی «طورمشلر» ديب آتی. آنی بيشكه بول: اورن طورموشی، چاق طورموشی، اش ره‌وشی طورموشی، سلتاوطورموشی، ته‌لك طورموشی... ديب اسملر بيره. آندن صوڭ صرفقه كروب، سوز تورلرن سويلی باشلی.

مين صرف توركيلر بله‌ن نوغايبكنڭ «تورلك»ن ايكی Крайность ديب آتيسم كيله.

تاتار تلينه صرف يازغاچ، آنی باشدن آياق عرب وفارسی اصطلاحلر بله‌ن طوترو — هيچ بر تقديرده ياری طورغان، قبول قيلنا طورغان اش بولماغان كبك، هيچ بر فنده فقط اوز تلندن اصطلاحات جيتكرو، شول درجه‌ده صافلقنی عملگه قويا آلوده ممكن بولماسلق بر خيال ايديكنده شك يوق. هيچ بر ملت موڭا ايرشه آلمی. تاريخ وطورمش كوچی بله‌ن هر تلگه بر آز چيت سوز كره. الارغه برچيك قويو — چيت سوزنی ممكن قدرلی آز كرتو البته برنچی تله‌گمز. لكن تمام خلقلاشقان، ياكه آڭلاشلووی جيڭل بولغان قای بر چيت سوزلرنی كرتو، اشنڭ عملگه آلشوون اويلاوچيلر اوچون مجبوری بر حالدر.

VI

بر ياقده صرف توركيلر، ايكنچی ياقده «تورلك». طبيعی يول — منه شول ايكی‌نڭ اورتاسنده بواورغه تيشلی ايدی. صوڭغی دورت بيش يللق عمر هم شونی آچق كورسه‌تدی ده.

اونبرنچی يللرده شول يوللرنی قارالاوچی طرفندن بر «تاتار صرفی» يازلدی. بر، ايكی اوچ يل طوقتاو بولدی. منه بويل كيلوب بر يولی اوچ دانه صرف كتابی چقدی:

١) فاتح سيفی‌نڭ «مكتبده تاتار تلی درسلری»، ٢) جمال‌الدين وليدفنڭ «تاتار تلی قاعده‌لری»، ٣) ع. سعدينڭ «اوز تلمزچه مكمل صرف ونحو»سی.

مكتبده اوقولور اوچون بولرنڭ قايوسی موافقراقدر، مينم قاشمده مسئله‌نڭ اول ياق اهميتی ايكنچی مرتبه‌ده. اما بو اثرلرنڭ چغووی بله‌ن آچلغان ياڭا بر حقيقت — تاتار صرفی فنی‌نڭ بوتون واشله‌نگان بر ره‌وشكه كرگانلگی بزگه آچق كورنووی‌در.

سوزم ياخشی آڭلاشلسون اوچون بر آز تفصيلغه رخصت ايتكز:

١) تاتارمی‌توگلمی ديگان بر مسئله‌بار. بو اثرلر همه‌سی شول مسئله‌گه ايجابی ياقدن جواب بيره‌لر. اوزمزنی «تاتار» ديب‌تانوب، تلمزنی «تاتار» تلی ديب آتيلر. موڭ بله‌ن حياتنڭ طبيعی آغمندن طوغان تاريخی كوچ بزنڭ صرفچيلرنڭ ده عقلن جيڭگانلگی كورندی. آلارده تورك خلقلرينڭ عثمانلی، آذربيجان، قازاق، توركستان وتاتار ديب برنيچه قبيله صورتنده آيرم ئويوشلرن، بس اول بيشنڭ كوڭله‌گی اويلرن سويله‌يه‌چگی تلی‌ده شولای آيرلاچقن، مونادن طبيعی اولاراق، «تاتار تلی» ديگان تلنی اوزن آيروب آلوب، شونی اشله‌تورگه، شونڭ اچنده‌گی مناسبتلرن تيكشروب، شوندن بو تاتار تلی‌نڭ اوزينه قاراغان بر املاسی، صرف ونحوی

بولو تییشلگن نظری وعملی رەوشدە تصدیق قیلغان بولدیلر. بو «تصدیق» اثرلری آرقیلی مکتب عالمینەدە کروب کیتەچگی، شولای ایتوب، تاتار تلینڭ طوتاچق یولینڭ آچق وقطعی بیلگیلەنووی— اوزندن اوزی کیلوب چغادر. باشقەلر نیچك قارار، لکن مین اوزم تلمزنڭ قایسی یولدزغە قاراب تکامل ایتوونڭ بیلگوسز بر حالدە طوروونە چندن دە پوشونە ایدم. صوڭغی دورت یل اچندە چقغان تاتار صرفلری — بزنڭ بو حقدە نیندی یولدزغە وقایسی یول بلەن باراچق ایدیکمزنی آچق بیلگولەدی، دیب اویلیم.

۲) بو اثرلر همەسی تۆب ایتوب تاتار تلن، تاتار ادبیاتن آلا. هر سوزن وهر قاعدەسن تاتار تلندن وتاتار ادبیاتندن آلنغان مثاللر بلەن نغتابارا.

۳) «تاتار صرفی» هم بو یل چقغان شول اوچ اثر همەسی دییەرلك بر تورلی اصول وبر تورلی اصطلاحات بلەن یازلغانلر. اصطلاحات یولی — ایڭ طبیعی بر یول: ممکن قدرلی تاتارچە، لکن خلقلاشقان یاکە آڭلاشلووی جیڭل بولغان عربی سوزلردە ازغنە بولورغە یاری.

بزدە حساب، تاریخ جغرافیە فنلرندە کتابلرنڭ یازلا باشلاوی بایتاقدن. بو موضوعلردە بارن صاناسەڭ ایللی آلتمش کتاب بار. لکن اصطلاحات طوغریسندە بولر برلەشوب جیتو قایدە، هر یاڭا چقغان کتاب، اوزینە تورلی اصطلاحات طودرا، شولای ایتوب، بو فنلر ئەلیگەچە تل یاغندن هیچ بر اشلەنمەگان، تمام آنارخیە حالندە دوام ایتەلر.

املا، ونحو ایەلری بو حقدە تیز آڭلاشدی هم شول سایەدە بر فننڭ تلی تمام مطلوبقە موافق رەوشدە حل قیلندی. بو اثرلر حاضرگی بوتون تاتار مکتب ومدرسەلرندە تل درسلرندە رهبر ایتوب قبول قیلنغندن صرفچیلرنڭ بو یوللری — بر آز توزەلسە، توزەلور، لکن بوتونلەی اوزگەرتلمەس، دیب اویلارغە بیك حقلیبز.

۴) اثرلرنڭ املا، صرف ونحو اصطلاحاتندەغنە توگل، بلکە تلمزنڭ قاعدەلرن آڭلاودەدە بر نقطەغە جییلوب بارغانلری کورینە، کە بو یاغی، مینمچە، تاغی نغراق اهمیتلیدر.

شول صوڭغی دورت یل اچندە چقغان صرفلرنی— شول جملەدن «تاتار صرفی»ندە — برگە جییوب، بر برسنی چاغشدرسەق، آچق کورەبز، کە بولر اصطلاحات وتل حقندەغنە توگل، بلکە، املا وصرفنڭ اساسی قاعدەلری حقندەدە برلەشەلر. همەسی املادە بیش مد یولن طوتا. همەسی «لر»، «دن»، «مك» کبك بر نیچە استثنانڭ حاضرگە تلمزدە قاعدە صورتی بلەن یورولری مجبوری ایکانن اعتراف قیلا. مد وتاوش حرفلرینڭ آیرلووی، اورنی بلەن اوزگەرووی حقندەغی قاعدەلردەدە بر نتیجەگە بارالر.

۵) صرف اچینە کرسەڭ، بولرنی صرف توركیلردن، قیوم ناصری ونوغایبکلردن بوتونلەی آیروب، تمام طبیعی بر یولغە توشورگان بر نیچە اساسی مادە بار. ایڭ برنچیسی — Падежъ ئلگەرگی حرفلردە عموما قاعدە ایتوب آلنوب، اثرنڭ یارتیسن طوترغان بو اساس حاضر بوتونلەی جیمرلدی. حاضرگی صرفلر آنی تاشلاودە باریسیدە بر نتیجەگە کیلگانلر — بر اصولغە توشکانلر. صرف فنینڭ ایڭ مهم اساسی بولغان بو مسئلەگە بر آز کیگرەك طوقتارغە لزوم کورینە.

روسدە پادیژ بار، عربدە آڭا اوخشاش اعراب بار. بزدە بو نیك یوق؟

روسدە وعربدە بولغاچ، اوزمزدەگی صرف توركیلر هم عثمانلیلر مونی قاعدە ایتوب آلغاچ، «تاتار صرفی» یازغان وقتدە بزگەدە باشدە بونی بر نیگز ایتوب آلورغە طوغری کیلدی. پادیژدغە «توشم» دیب اسم بیردك، آنی جیدیگە آیردق، روس وعربدەگی رەوش بلەن اسملر قوشدق هم: (صو، صونڭ، صوغە، صونی، صودە، صودن، صو بلەن،

صوحقنده) دیگان کبك مثاللرده یازدق. شولای اشله‌دك، لکن کوکل بونلاردن نیکدر قناعتلانمی، شول «تۆشم» دیگان نه‌رسه تاتار تلینه کوچله‌ب تاغلغان، چیتدن یابشدرلوب، حاضر قووبوب تۆشه‌رگه طورغان‌دای حس ایتله، نیچك بولسه‌ده، شول قاعده تاتار تلینڭ اچنده‌گی تامردن کیلوب چقغان بر ییمشی توگلدر دیب طویولا ایدی. صرفنی اشله‌ب بترگانچی، آیلر، یللر بوینه بو مسئله، بو قناعتسزلك باشمه طنچلق بیرمی یوروُدی. شول جه نغراق یابشورغه، جه تاشلانورغه تییش ایدی. هم خدا یاردم بیردی، ذهنگه کروب اوطرغان پادیژ دیگان بر نه‌رسه، کونلرنڭ برنده اوزینڭ قوتن یوغالتوب،

— صوڭ، آنی بوتونله‌ی تاشلاغانده نیچك بولور- دیگان بر اوی کیلدی. اوی کیلدی هم شول تیز آراده باشقه‌لرغه اییه‌ردن قورولغان توبسز بنانی جیمروب «تۆشم» دیگاننی یوقغه چغاردی.

عمرنڭ ساعتلری آچی وآور. آنڭ شادلقلی مینوتلری سیره‌ك. اما شول پادیژدن قوتولو الهامی کیلگان مینوتده زور هدیه آلغان صبی بالادن آرتق شادلاندم. بو بوتون معنی‌سی بله‌ن مینم أزله‌نولرمنڭ ایك زور مکافاتی بولدی، میڭا یاڭا قوت ویاڭا امید آرتدردی

مسعودیت بر یاقغه، کیله‌بز مسئله‌نڭ فنی یاغینه. روسده پادیژ، عربده آڭا اوخشاش اعراب بار، بزده نیك بولماسقه. تاتار صرفلری آنی نیچون تاشلیلر. منه نیچون:

آلیق بر مثال: Вода دیگان سوزنڭ ئلك برلگن، صوڭره کوبلگن پادیژ بوینچه صالوب چغکز:
вода, воды, водѣ, воду, водой, о водѣ, = воды, водъ, водамъ, воды, водами, о водахъ;
آلیق время, мать سوزلرن: время, времени. Мать, Матери, Матери, Матерью الخ

اسمدن، صفتدن، صاندن بر نیچه سوز آلوب شولای پادیژغه صالیق. نتیجه‌ده کوره‌بز: дательный падежъ معنی‌سن آڭلاتو اوچون «ъ» ازنا کگه بتکان سوزلرگه «у» قوشلا، отцу دیب ئه‌یتله، «а» غه بتکان سوزلرده «ѣ» قوشلا، водѣ دیب ئه‌یتل، کوبلکلرنده ایسه، «а» بله‌ن «м» قوشلوب، водамъ دیب ئه‌یتله. صوڭره صفتلرغه، صانلرغه کیلسه‌ك، تاغی شولای. سوزنڭ آخرغی حرفی تاشلاناده آنڭ اورنینه، تورلی تورلی حرفلر آرتدرلا. یعنی روس تلنده سوزلرنڭ مخصوص بر معنی‌نی آڭلاتولری اوچون آخرلرینه قوشلا طورغان علامتلر هر سوزنڭ اوزینه بر تورلی بولا. مثلا «ъ» ازنا کگه بتکانلرده дат. پادیژده «у» آرتدرلا، «а» غه بتکانده «ѣ» آرتدرلا، صفتلرده ایسه ой, ому آرتدرلا. شولای آنه بر معنی‌نی آڭلاتو اوچون سوز آخرینه کیله طورغان علامتلر بیك تورلی. اما بزده بوتونله‌ی باشقه. آلیق اسمدن، صفتدن، صاندن بر نیچه مثال: کتاب، قزل، اون.

ایندی шولرنی прил, вин, датель, الخ معنی‌لرن بیرو اوچون روسده‌غیچه اوزگه‌رتوب قاریق.

کتاب:

	برلك	کوبلك.
род.	کتابنڭ	— کتابلرنڭ
дател.	کتابقه	— کتابلرغه
винит.	کتابنی	— کتابلرنی
твор.	کتاب بله‌ن	— کتابلر بله‌ن
предлож.	کتاب حقنده	— کتابلر حقنده.

قزل:

	برلك	کوبلك.
Р.	قزلنڭ	— قزللرنڭ
	قزلغه	— قزللرغه
	قزلنی	— قزللرنی
	قزل بله‌ن	— قزللر بله‌ن
	قزل حقنده	— قزللر حقنده.
	قزلده	— قزللرده
	قزلدن	— قزللردن.

اون، اون‌نڭ، اون‌نی، اونلرنی، اونده، اونلرده، الخ.. منه بو مثالدن ایکی تلنڭ سوزلرینڭ بر اوك معنی‌نی آڭلاتو اوچون کیره‌ك بولغان اوزگه‌رشلری بوتونله‌ی باشقه ایکای آچق کورنسه کیره‌ك.

روسده سوزنڭ Корень ی قالا. اما آخرده‌غی بر یا نیچه حرف اورنینه سوزینه قاراب ئه‌لله نیچه تورلیگه آلماشنا. بزده‌ایسه‌سوز اوزی برده‌اوزگه‌رمی، بوتون قالا. آنڭ آخرینه هر قایده بر تورلی یوری طورغان بر نیچه حرف آرتدرلا. مثلا: «صو» دیگان سوز پادیژ بله‌ن برگه طورغان قایسی معنی اوچون بولسه‌ده، اوزی بوتون قالا. آنڭ آخرینه تیك «غه، ده، نی، دن» کبك علامتلرگنه طوتاشا. شولای‌اوق صفتلرده هم صانلرده. شول اسمده‌گی بر نیچه علامت آلارغه طوتاشه‌ده پادیژ معنی‌سن بیره. بو عمومی هم قطعی. موناردن شول نتیجه چغا:

١) تاتار تلنده سوزلرنڭ اوزگه‌رووی وقتنده سوز اوزی بوتون قالا.

٢) سوز آخرینه طوتاشقان علامتلر اسمده، صفتده، صانده هم برلك وکوبلك اورنلرنده هامان بر تورلی یوری. بس بزنڭ تلمزده سوزلرنڭ پادیژ یا که اعراب بوینچه اوزگه‌رووی دیگان‌نه‌رسه اوزی بوتونله‌ی یوق. چونکه بزده سوز اوزگه‌رمی، اول هر حالده اوزی بوتون. روسلرنڭ پادیژ دیگان اساسلرینه قارشی، بزده شول اوزگه‌رمی طورغان سوزلرمزنڭ آخرینه اسمده، صفت وصانده — حاصل همه‌سوزده برگنه‌تورلی‌یوری طورغان بر نیچه علامتکه قوشلا. بو علامتلر اوزلری‌ده اوزگه‌رمیلر، بولرده هر قایده ثابت وبوتون قالا.

بس نتیجه‌ده اوزی معنی‌ده مستقل بولغان بر تورلی سوزلر بله‌ن شول سوزلرنڭ معنی‌سینه بر اوزگه‌رش بیره طورغان بر نیچه حرفنی آیرم ایکی نه‌رسه ایتوب یورتورگه طوغری. اول آیرم حرف‌علامتلر: ١)غه، ٢)نڭ ٣) دن، ٤) ده، ٥)چه، ٦)نی روشنده یوروگان آلتی نه‌رسه‌در. بولر آیرم طورغانده بر معنی آڭلاتمیلر. شوڭا کوره، بولر عرب اصولنچه قاراغانده، «معنی‌گه دلالتنده فی نفسه مستقل بولماغان» قسمگه — یعنی اقسام کلمه‌دن «حرف»که کره‌لر.

هم منه صوڭغی اوچ دورت یل اچنده چققان تاتار صرفلری بو حقده شول یولنی طوتقانلرده.

مسئله‌نی تاتار تلندن یوغاری‌راق آلوب، علم‌السنه نقطه نظرندن قاراوچیلرده بزنڭ بو دعوامزنی فنگه موافق تاباچقلر. علم‌السنه‌ده تللر اوزلرنده‌گی سوزلرنڭ آخری اوزگه‌رو، نی‌ره‌وشلی اوزگه‌رووی یاغندن اوچکه بولند:

برسی روسلرده‌غی کبك سوزنڭ آخرغی حرفی تاشلانوب آنڭ اورنینه پادیژ بوینچه، تورلی معنی اوچون تورلیچه سوزلر کیترلو یولی بله‌ن یاصالا. ایکنچیسی‌نده سوزلر اوزگه‌رمی، آلار هر حالده بوتون. معنی‌نڭ تل‌وینه قاراب، تیك آلارنڭ آخرینه هر وقت بر تورلی وثابت‌یوروگان علامت‌حرفلرگنه‌قوشلا. علم السنه، تورلی‌خلقلرنڭ‌تلن‌بولگان وقتده تاتار تورك تللرن شول ایکنچی‌گه کرتکان.

بو مسئله‌ده تفصیل کوب اورن تلی. استه‌وچیلر شول حقده‌غی روسچه اثرلرگه مراجعت ایته بلورلر.

قایتابز اصل مسئله‌گه.

منه شول یوغارغی اساسلرغه تایانوب، تاتار صرفلری پادیژنی تاشلرده «قوشمتا» دیگان بر قسم آرتدرالر. مونڭ بله‌ن تلمزنڭ روحندن طوغان بر خاصیت قاعده مرتبه‌سینه منترلگان — تلنی آڭلاوده طبیعی یول تابلغان بولا؛ جیڭللك یاغندن قاراغانده ئه‌یتوب بترگه‌ده توگل. روسلرده صرفنڭ یارتیدن کوبی Склоненіе بله‌ن طولغان بولا. توشم اسمی بله‌ن پادیژ آلسه‌ق، بزده هیچ کیره‌کمه‌گان یرده ایك ئلگه‌ری اسملرنڭ اوزگه‌رووی دیب، صوڭره، صفت وصانلرنڭ اوزگه‌رووی دیب صرف کتابی‌نڭ یارمن شول Склоненіе بله‌ن طوترغه‌لازم بولاچق. حالبوکه آڭا احتیاج یوق. اسمده، صفت وصانده

اوزگەرمی. آلار هر وقت بر تورلی هم بۇتون. تيك آلارنڭ آخرينه معنی‌نڭ تلەوينه قاراب آلتی آيرم سوز ـ آلتی حرف قوشلوب يوری. بولر «قوشمتا» ديب آتالا. هم طبيعی هم جيكل.

قوشمتالر آلماشلر آخرينه كيلگانده بيك آزغنه اوزگەرش بولا، مثلا: «مين» ـ «ميڭا» دييله. لكن بوده تيز تۆشۆندرۆلا. مونڭ بلەنگنه پاديژنی تلمزگه تاغارغه قطعيا يول يوق.

جمال‌الدين وليدف صرفنده بيك نچكه بر نقطه بار. اول سوز تورلرندن «قوشمتا»، «يارده‌ملك»، «املق»، «آلماش» هم «قيد»نی «واق سوزلر» ديب تگی اولگی دورتدن آيررغه لازم تابا بو حقيقةده توبسز توگل.

باريسی طوغز تۆرگه بولنگان تاتار سوزلرن اوز آلدينه آيرم طورغانده معنی‌گه دلالت ايتو ايتمەو ياغندن ايكی‌گه آيررغه ممكن. عربلر معنی‌گه مستقلا دلالت ايتو ايتمەوی آيروب، معنی‌گه دلالتی مستقل بولماغانلرنی «حرف» اسمی بلەن يۆرۆتەلر. بزده‌ده بو ممكن بولور.

لكن «واق سوزلر» اصطلاحی نيچكدر كوڭلگه ياتمی. آندن صوڭ اول آيرلونی سوز اوگرانده‌غنه ئەيتوب كيتميچه، آنی اساسی بر قاعده ايتوب قاراو لازم.

مثلا: سوز تۆرلری طوغز، بولردن: اسم، فعل، صان، صفت هم آلماش ـ اوز آللرينه طورغانده‌ده بر معنی آڭلاتالر. شوڭا كوره «بولوتوب سوزلر» ياكه «آصل سوزلر» ديب آتالا، اما قالغان دورت تۆری ـ يعنی قوشمتا، يارده‌ملك، املق هم قيد ـ آيرم طورغان وقتده بر معنی آڭلاتميچه، معنی آڭلاتو اوچون باشقه سوزلرگه قوشلورغه محتاج بولغانغه، بو دورتنی «ايبەرچن» سوزلر ديب آتيلر.

جمال‌الدين افندی «آلماشلر»نی صوڭغی بولككه كرته. مينمچه، بو درست توگل. هيچ شبهه يوق، آلماشلر معنی‌گه مستقلا دلالت قيلا. شونڭ ايله برابر جمال‌الدين افنديڭ سوز آراسنده ئەيتوب كيتكان اول اشارەسی ميڭا بيك توبلی كورندی. تاتار صرفلری شول نقطەغه اعتبار ايتەرگه تييش. بو نقطه البتة اساسا هيچ بر نەرسەنی هيچ بر قاعده‌نی اوزگەرتمی. اول باری بزنڭ سوزلرنی آيروده بيك آز خاصيتلرنی‌ده خاطردن چغاررغه تلەمەگانلگمزنی گنه كورسەتەچك.

VII

تاتار صرفلری حقنده روسقه تقليد ديگان سوزنی بيك كوب قوللانالر. اورنی چقاچ بو حقده بر ايكی سوز ئەيتمی ئوتوب بولمی.

ايڭ اوّل شونی آڭليق. فن ومدنيت ديگان نەرسەنڭ نيچه مڭ يللق عمری بار. بولر ملتدن ملتكه كوچه يۆريلر. هر ملت مدنيتكه اوزينڭ خدمتن قوشا كيلگان. شونڭ ايله برابر مدنيت هم فن اوزينڭ، تجربه آرقاسنده تابلا كيلگان حقيقتلرن بيك قدرلەب صاقلی، جييا؛ شونڭ آرقاسنده فنلرنڭ بايلغی بارغان صاين آرتا بارا.

حيات وتاريخ تأثيری بلەن اچنده مدنی حياتكه ميل قوزغالغان بر ملت هيچ بر وقتده اوزندن اوز قوتی بلەن فن وعلم طودرو يولن طۆتمی. باشقه ملتلرنڭ اشاوی بلەن جييلغان كوبمی علم بار، ايڭ ئلك شونی اويرەنه، شونی آلا. صوڭره آنی اوز حياتينه تطبيق ايتەرگه طرشا.

يونان اوزينڭ مدنيتنده مصر، آثور وفينيكەدن فائدەلانغان. عرب ايسه، مدنيتكه آياق باصقانده روما ويونانغه شاكرد بولدی. ياوروپا بو ايسكی مدنيتنڭ همەسندن فائدەلاندی، اولگی‌لرنڭ خدمت وتجربەلری تابلغان كوبمی مدنی وعلمی بايلق بولسه، بارن بلدی، اويرەندی همەسندن استفاده قيلدی، صوڭره شوڭا اوزندن قوشا باشلادی.

مدنيت شولای كره، شولای تارالا. حاضرگی ياوروپانڭ فن ومدنيتنده ئەللەنی قدر يونان، روما وعرب تأثيرن تابالر. روس مدنيتنده، روسنڭ ادبيات وفننده

ياوروپا مدنيتي‌نڭ تأثيرن ئه‌يتوب بتره آلميلر.
شولای بولو – طبيعی‌ده.

خريستوفر آمريقانی تابقان‌ايكان – ايندی تاغی مين كشيگه اييه‌رميم ديب، ايكنچی ياقدن آمريقا يولی ازله‌رگه حاجت يوق. كاپيرنيك قطعی دليللر بله‌ن قوياشنڭ مركزلگن، نيوتون عمومی تجاذب قانون اثبات ايتوب بيرگان ايكان – ايڭ طبيعی يول، شول حقيقتلر بله‌ن فائده‌لانوده. تل واديات‌ده‌ده شول حال. ياوروپا، آندن آلوب باشقه‌لر عصرلر بوينچه، تل‌وادبيات حقنده‌ازله‌نوب عمومی قاعده‌لر ياصاغانلر ايكان – بزگه‌ايڭ برنچی‌چاره‌ايڭ ئلك شونی‌اويره‌نو. تل وادبيات قاعده‌لرنده بين‌الملل عمومی خاصيتلر بار. بز بولرنی اوز بز ازله‌گانچی، حاضر فندن‌فائده‌لانابز. شوڭا كوره، هر كم اوزينه بر مدنيت، اوزينه بر فن‌طودررغه آزابلانمی. اول باشقه‌لردن‌فائده‌لانورغه مجبور. شوڭا كوره، بزنڭ حاضرگی‌اشلر بزگه روس وغرب مدنيتی‌نڭ تأثيری بولو – بيك طبيعی.

لكن بوسوزلر بله‌ن مين صوقرچه تقليد كيره‌ك ديگاننی آڭلاميم. تقليد كيره‌ك توگل. بلكه، آلارنڭ اساسی‌نظريه‌لری بله‌ن فائده‌لانورغه، شول‌اساسنی اوزحياتمزنڭ احتياجلرينه جواب بولورلق ره‌وشده عملگه كرتورگه كيره‌ك.

هر خلقنڭ حياتی باشقه. حيات باشقه‌لغدن احتياجلر باشقه‌لغی طووا. شوڭا قاراب، احتياجغه جواب بولووی تييشلی‌اشلرنڭ‌ده‌اوزحياتمزغه تطبيقا اشله‌نگان بولووی لازم كيله.

صرف، نحو، ادبيات قاعده‌لری مدنيت عالمنده كوبدن بار. بو قاعده‌لرنڭ بايتاغی بين‌الملل نه‌رسه‌لر. فرانسوزی، روسی، نيمسی وباشقه‌سی‌ـ اوز تلنده اول قاعده‌لرنی تابا. شونڭ‌ايله برابر هر تلنڭ تيك اوزينگگنه روحندن طوغان بايتاق خاصيتلری بولا. املا وصرفده بولر تاغی كوب. بس بزنڭ تل وادبيات قاعده‌لرمز اوز احتياجمزغه جواب بولا آلسون ديسه‌ك، شول تورلی تللر آراسنده‌غی‌اورتاق قاعده‌لر اوستينه فقط اوز تلمزنڭ روحندن طوغان خاصيتلرنی‌ازله‌شونی قانون ره‌وشينه صالورغه تييشلی. شوڭا كوره، تاتار صرفچيلری، روس وغرب اصوللرندن قول سلكوب قاچارغه‌ده تل‌ميلر، هم آلار نقی كبك ياصاو بله‌ن اش بتدی ديب‌ده قاراميلر. تلمزگه كيلگان ييرده روس وغربده بولغان قاعده‌لرنی آلالر، لكن آنڭ بله‌ن قناعتله‌ـ نميچه، تلمزنڭ روحن آڭلارغه، آنده‌غی خاصيتلرنی تابوب، آلارنی قاعده روشينه صالورغه طرشالر.

شوڭا كوره، مين تقليد سوزن خطا كوره‌م، تقليد قيلغان ديه‌رگه يارامی، تأثيری بولغان‌ديورگه تييش. تأثيری بولوايسه، طبيعی. آنی هيچ بر صرفچی انكار ايتمی.

VIII

مقاله‌م اوزايوب كيتدی، شولای بولسه‌ده، نحو حقنده بر نيچه سوز ئه‌يتمی اوته آلميم.

بزنڭ كوز آلدمزده ايكی تيب نحوفنی بار.

١) برسی عربنكی – آلارنڭ تورات قالنلغی «شرح ملا»، «محرم» هم «شيخ‌الرضی»لری.

٢) ايكنچيسی روس‌نحوی – آلارنڭ باراق‌قاعده‌ـ لری ايللی آلتمشدن اوتمه‌گان Синтаксисъلری.

حاضر بزده نحو كتابلری شول روس سينتاـ كسيسلری اصولی بله‌ن يازلا باشلادی. مسئله‌گه ئوستدن قاراوچيلر بوحقده بيك جيگلگنه ايتوب مونڭ سببن:

– روسقه صوقرچه تقليد قيلوده... كوره‌چكلر. هم مينم اوزمه بو سوزنی بيك كوب ايشتورگه طوغری كيله.

شول اصولده ياڭادن ياڭا نحولر چغوب، آلار مكتبده شاكرد قولينه، تلمزنڭ قاعده‌لرنده رهبر ايتدروب بيرله كيلگانگه، مين تاتار نحولری اوچون بو اصولنڭ طوتولوی طبيعی هم شولای‌تييش بولوب بولماوی حقنده تيكشرنورگه كيره‌ك تابام عرب نحوی نی سببدن اول اصولنی طوتقان‌ده،

نی سببدن اول درجه‌ده قالذایوب کیته‌کان؟

بو سؤالگه ایك قصقه جواب: عرب تلینك املاسزلغندن. عربده حرف بار، حرکه بار. مد حرفی یازوده اوچکنه. قالغان اوچ مد اورنینه آلارده حرف یوق. آلار آنی «فتحه، ضمه، کسره» دیب آتیلرده، بوارنی حرکه‌دن صاناب سوز آراسینه یازمیلر.

قال زید، رأیت الرجل، علام زید — دیب بر مثال آلیق. منه بو مثاللرده‌غی «زید»، «الرجل»، سوزلرن درست اوقو اوچون شرح ملانك ایکی یوز بیت اورنن طوترغان «المرفوعات، المنصوبات، المجرورات» دیگان اسم آستنده‌غی حسابسز قاعده‌لرنی بلورگه کیره‌ك. شوندن صوڭغنه اولگی جمله‌ده «زید — فاعل» شوڭا کوره، مرفوع، بس آنك آخرن ضمه اوُتور بله‌ن «زه‌یدوُن» اوقورغه، ایکنچی مثالده «الرجل — مفعول»، هر مفعول منصوب، بس آنك آخرن اُوست بله‌ن «ئه‌رره‌جله» اوقورغه، اوچنچی‌ده «زید — مضاف الیه»، هر مضاف الیه مجرور، علامت بر — کسره، بس آنی آست بله‌ن «زه‌یدین» اوقورغه کیره‌ك دیب آڭلی. منه شول املاسزلقدن، یعنی مد حرفن اوچکنه یاصاب فتحه، ضمه‌هم کسره‌نی یازماو سببندن سوزنی درست اوقی آلو اوچون شول کوب تارماقلی، کوب قاعده‌لی مرفوعات، منصوبات، مجرورات دیگان نظریه‌نی طودرغه مجبور بولغانلر. بو اوچ نه‌رسه اسم معربلر حقدن. صوڭره مبنیاتقه، افعالگه، حروف قسمینه کیلنسه، آنده‌ده باشدن آیاق شول اعرابنی — یعنی سوزنك آخری فتحه‌لیمی، یا که ضمه وکسره‌لیمی اوقورغه تییشلگی تیکشرله. مثلا حروف مشبهه گه کیله‌بز. آنك اسمی بار. خبری بار. اسمی — منصوب، خبری مرفوع — ان زیداً قائم. افعال ناقصه‌غه کیلنسه، تاغی توب قاعده: اسمی — مرفوع، خبری منصوب: کان زید قائما.

بو مثاللر بزگه آچق کورسه‌ته، که‌عرب نحوینك عملی نتیجه‌سی — آنك شول املاسزلغندن، شول حرکه مدیه‌نی سوز آراسنده یازماودن کیله‌گان زور بر مشکلدن قوُتولمقدر — یعنی سوزنك اعرابن درست اوقورغه اویره‌تمکدر.

هم عربلر بونی اوزلری‌ده اقرار قیلا. آلار قاشنده نحو فنی: عامللرنك اختلافی سببلی سوزلرنك آخرینه کیلگان اوزگه‌رشلرنی — اعرابنی بلدرو اوچون کیره‌ك بولغان. علم اعراب دیگانی ایسه — شول ضمه، فتحه، کسره، تنوینات هم‌ده واو، الف، یا در.

بزنك املابز بوتونله‌ی باشقه. بزده املانك توُب نیگزی ایتوب «آواز» آلنا. املاده ایدیال ایتوب هر آوازغه بر حرف تابونی قویغانبز. بس بزده عامللرنك اختلافی سببلی سوزلرنك آخرینه کیله طورغان اعرابنی بلو — سوزنی درست اوقو اوچون مرفوعات، منصوبات، مجرورات هم آڭا قورولغان عرب نحو اصولینه حاجت یوق. یاوروپا خلقلرینك نحوده‌عرب اصولن آلماولری، البته‌شول سببدن بولورغه تییش. آلارده «آواز» توب ایتوب آلنا، هر آوازغه بر حرف طابارغه طرشلا. بس ئه‌لله‌نیندی قاعده‌لرسز اوك سوزنی یازوغه ناراب درست اوقورغه ممکن بولا. بزده‌گی نحو اهللرینك عرب اصولن تاشلاب غرب اصولن قبول ایتوارینك توُب سببی‌ده ایشته شول نقطه‌در. عرب املاسی — عرب نحوون اوزینه باشقه بر یولغه سوُرگان. یاوروپاده هم روسده اول سبب یوق. آلارنك املاسی اوزی نحونك یاردمندن باشقه سوزنی درست اوقوتورغه طرشا.

بو هم بزده‌ده شولای. املا بزنك توزه‌له‌سی ییرلری بولور، لکن آنك طوتقان یولی — آوازنی اساس ایتمك، هر آوازغه بر حرف تابمق؛ شول سایه‌ده شونك ئه‌یتلووی بله‌ن یازلوون تمام برکدرمکدر. حاضر موڭا ایرشلمه‌گان. لکن شوڭا ایرشدره‌چك طبیعی یولغه توُشولگان.

نتیجه: بزنك تل واملا بزده عرب نحوون طودرغان احتیاج یوق. بزگه نحوده باشقه یول ازله‌رگه‌قالا — اول ایسه، غرب یولی‌در.

املا وحرفده هر تلنڭ اوز روحندن طوغان قاعده‌لر كوب بولا. اما نحوگه كيلنسه، موڭ اساسی بوتونله‌ی دیه‌رلك ـ بين الملل نه‌رسه‌لر. نحو اصولی شوندی اصول، كه اول همه تللرگه‌ده یاری آلا. روس اوز یڭ نحوون باشقه مدنی خلقلارده‌غی اصول بوینچه توزی، اوزندن تیك بر نیچه نه‌رسه آرتدرا. بزده شولای اشلیمز. بر جغرافیه، بر حساب فننده اساسی قاعده‌لرنی باشقه‌اردن آلو نیچك ممكن بولسه، نحوده‌ده شولای. آیرما شونده‌غنه: نحوده بزنڭ اوز تلمزده‌گنه طوغان بر آز خاصیتلر بار. شولر ازله‌نوب قاعده‌گه صالنا. آندن صوڭ اصطلاحات، بیان؛ مثال تعریفلر همه‌سی تاتار تلینڭ روحی تله‌گان بر روشكه كرتله. قصقه‌سی عمومی ماتریالنی آلاده تاتار روحینه، احتیاجینه قاراتوب اشلی.

بونده‌ده ترجمه یاكه تقلید سوزلری كیلمی. چونكه بو هیچ بر ملتكه ایرم تقلید توگل، بلكه كوب ملتلرنڭ قاناشی بلەن یاصالغان اورتاق مالنی ـ اورتاق قاعده‌نی تاتار تلینه تطبیق ایتودن عبارت.

اصطلاحلرنڭ، بیان وتعریفلرنڭ تاتار روحی بلەن صوغارلغان بولووی، همه نه‌رسه‌نڭ اوز ادبیاتمزدن مثاللر بلەن نغتلغان بولووی ـ آنی اوز تلمزنڭ نحوی یاصاب چغارالر.

تقلید وترجمه سوزلری نحوده بیگره‌ك كیله‌در شیكللی كورنگانگه، مین نی ئه‌یتكانن آڭلاب سویله‌وچیلرنڭ شول اساسی نقطه‌لرغه دقت ایتولون اوتنه‌م.

عالمجان ابراهیمف.

قزانده تاتارچه اسپیكتاكللر.

تیاتر وموزیقه قسمی.

شرق قلوبینڭ موقتا یابلووی شهرمزده مدنی واجتماعی حیاتمزنڭ سونوونه خیلی سببیت بیردی. هر آطنه‌ده ملی تیاتر وملی موزیقه‌نی كورورگه وایشتورگه اویره‌نگان قزان خلقی بو یل اول اكلنچه‌لردن بتونله‌ی محروم قالدی: بردن قلوبمزنڭ یابلووی ایكنچیدن صوغش بولو مناسبتیله بزده تیاتر حیاتینڭ مطلوبچه دوام ایته آلمایه‌چغی كوتله‌ایدی. بوڭا قاراماسدن سیار تروپپاسینڭ مدیری ع. كاریف یه‌ش قوتلرنی جلب ایتوب بر آنترپریزا تشكیل ایتو نیتینه توشكان ایدی. لكن بالاآخیره تأسفكه قارشی توگل آنترپریزا تشكیل ایتو، حتی ایسكی آرتیستلرمزنی‌ده بر نقطه‌غه طوبلی آلمادی. بولاین كوب بولماغان آرتیستلرمزنڭ كوبسی تروپپانی طاشلاب، تورلی یاقغه طارالدیلر. (مثلا ایمانسكیلر، بایكینلر، مانغوشف وساكایف). نیچه یللردن بیرلی بر هیئت بولوب كیلگان بردن بر تروپپامزنڭ بولای طارالوب كیتووی، طبیعی، بیك كوڭلسز بر حالدر. آلارنڭ هر حالده تكرار برله‌شولری بیك مطلوبه‌زدر.

تروپپانڭ طارالووینه كوب تورلی سببلر بولورغه ممكن، لكن باشلیچه سببلری «داخلی» در وكاریفنڭ بر یلدن آرتق دوام ایتوب كیلگان خسته‌لغیدر. بر بل صوغش

اثبات ایتدی، كه عموما تیاتر عالمنده اشلر كوتكاننڭ خلافنچه فوق العاده موفقیتلی چقدی. شوكار استنادا سیار تروپپانی اداره ایتوچیلر وقتنده طاورانوب بر آزدروبیننانه حركت ایتوب موجود تروپپانی طاراتوغنه توگل، حتی یه‌ش قوتلرنی جلب ایتوب، تروپپانی طاغیده كوچه‌یتورگه تییش ایدیلر. لكن بو اش میدانغه چقمی قالدی. حاضرده خلقمزنڭ تیاتر كبی مدنی وادبی اكلنچه‌لرگه احتیاجی بیك زور و ۳۵-٤۰ مڭلی قزان مسلمانلری اوچون بر تروپپا كوب توگل. یاخشی تروپپانی هر حالده بیك ممنونیت ایله كوته‌رشه‌چكلرنه شبهه یوقدر. بو سوزمزگه ۲۷ نچی نویه‌برده «بالشوی تیاتر» صحنه‌سنده اوینالغان «شفقت طوتاشی» شاهددر. اوشبو اسپیكتاكل شول قدر كوب خلق جلب ایتدی، كه بو مادی موفقیت تاتار تیاتری تاریخنده برنچی مرتبه‌در.

«شفقت طوتاشی» اوتكان یلده «نوۋی كلرب» صحنه‌سنده قویلوب زور موفقیت قازانغان ایدی. بلطر همه روللر یاخشی آرتیستلرگه طابشرلوب اویون بیك طولی ومكمل چققان ایدی. بو یل ایسه بعض بر هوسكارلرنڭ اشترا كاری ایله اوینالدی. لكن شولایده اویون ضررسز وتیگز اوینالدی.

«شفقت طوتاشی»نڭ موضوعی نیدن عبارت ایكانلگی حقنده تفصیلات بیرونی حاجت كورمیمز، (تله‌گان كشی «آكْ» ژورنالینڭ ۱۹۱٤ نچی یلغی ۱۳ نچی صانینه مراجعت ایتسون).

درامانڭ اوینالووینه كیلسه‌ك، آنی موفقیتسز اویونلردن